

Huisies aan die Rand: Ekokritiek en in die besonder stedelike ekokritiek as lens vir die lees van sewe gedigte met Johannesburg as agtergrond

Corné Coetzee

Corné Coetzee, onafhanklike navorser

Opsomming

Die titel van hierdie artikel dui op Johannesburg as leefomgewing en die invloed van omgewing en lewende organismes op mekaar. Die voorvoegsel *eko-* beteken immers “omgewing”; ’n ekosisteem is ’n omgewing en die organismes daarbinne wat wedersydse invloed uitoefen. ’n Kort oorsig oor die ontwikkeling van ekokritiek, en spesifiek stedelike ekokritiek, en die omvang van hierdie vertakking word gegee. Ek gebruik veral stedelike ekokritiek as leesstrategie in agt gedigte om betekenislae te ontgin wat verband hou met die perspektief op omgewing, plek of milieu. Die doel is om uit die representasie van die omgewing in die gedig inligting in te win oor die heersende ideologieë, sosiale, politieke of kulturele toestande en om by bekende gedigte ander betekenislae te ontgin as wat reeds gedoen is. Die gedigte word aan die hand van verskillende vertakkings van ekokritiek bespreek. Die keuse van gedigte is gemaak op grond van die gedeelde milieu (Johannesburg) en aspekte wat vanuit ’n verskeidenheid van stedelik-ekokritiese perspektiewe gelees kan word. Die gedigte is *Trekkerswee* – Totius; “Puine” – N.P. Van Wyk Louw; “Stadswyk” – S.J. Pretorius; “Wat mis jy nie” – Rosa Keet; “44” – Wilma Stockenström; “Plat foto van ’n vis” – Hans Pienaar; en “Ek het ’n huisie aan die Rand” – Pirow Bekker. Die artikel gebruik vertakkings van stedelike ekokritiek soos ekogeregtigheid, ekofeminisme, postkoloniale ekokritiek en ekosiëlkunde as teoretiese raamwerk; die genoemde tekste word vir omgewingsmatigheid eerder as bloot vir omgewing beskou, en die stad as sosiale proses eerder as topografiese entiteit. Op hierdie manier dui die artikel aan hoe ekokritiek en sy vertakkings as leesstrategie gebruik kan word waarmee veelvuldige vlakke van betekenis ontgin kan word. Daar word getoon dat die leefervaring van figure in die tekste in direkte verband staan met die omgewing waarin hierdie tekste geplaas is en verder dat hierdie omgewings ’n aanloop vanuit die groter omgewingsgeskiedenis het.

Trefwoorde: ekofeministiese kritiek; ekogeregtigheid; ekokritiek; omgewing; plek; ruimte; sosiale ekokritiek; stedelike ekokritiek

Abstract

Ecocriticism and specifically urban ecocriticism as lens for reading seven poems set in Johannesburg

The article deals with Johannesburg as an environment and how it affects and is affected by its inhabitants. The prefix *eco-* is used not in the biological sense but in the more general sense of a physical environment that acts on and is acted on by its community of interacting humans.

A brief overview of ecocriticism and specifically urban ecocriticism is given; after that ecocriticism and specifically urban ecocriticism are used as reading strategies in seven poems to examine layers of meaning relating to the perspective on environment, location or milieu. The poems are discussed with reference to various components of urban ecocriticism. The aim is to read, from the representation of the environment in the poem, for information about the prevailing ideologies, social, political or cultural conditions. The poems were selected for their shared environment and aspects that connect to a variety of urban ecocritical perspectives: *Trekkerswee* – Totius; "Puine" – N.P. Van Wyk Louw; "Stadswyk" – S.J. Pretorius; "Wat mis jy nie " – Rosa Keet; "44" – Wilma Stockenström; "Plat foto van 'n vis" – Hans Pienaar; and "Ek het 'n huisie aan die Rand" – Pirow Bekker.

Various subfields of urban ecocriticism, such as ecojustice, ecofeminism, postcolonial ecocriticism and ecopsychology serve as a theoretical framework. The texts are read for environmentality rather than merely for environment and the city is regarded as a social process rather than a topographical entity, uncovering multiple levels of meaning. The article shows that the experiences of figures in the texts are directly related to the environment in which these texts are placed and also that these environments emerge from a greater environmental history.

Environmental activism became popular in especially the USA at more or less the same time that civil rights and women's and gay rights movements came into being, which gave rise to corresponding fields of literary study; but the environmental movement did not immediately develop anything similar. However, since the 1990s, with environmental problems becoming more urgent, there has been an increase in the publication of ecocritical theoretical texts. After the establishment of the Association for the Study of Literature and Environment (ASLE) in 1992, "ecological literary study [...] emerged as a recognizable critical school" (Glotfelty 1996:xviii).

In her introduction to possibly the first anthology of ecocritical essays, *The ecocriticism reader*, Cheryl Glotfelty defines ecocriticism: "(E)cocriticism is the study of the relationship between literature and the physical environment" (1996:xviii). Bennett and Teague (1999:3) define ecocriticism as "the study of the mutually constructing relationship between culture and environment".

At first the subject of ecocriticism was mostly literature about nature, but since the late 1990s other subjects have been included in its focus, and Glotfelty (1996:xxiii) notes the frontier, animals, cities, technology, garbage and the body (1996:xxiii). Since then a great number of

texts have been published that explore new subfields of ecocriticism, especially urban ecocriticism, such as the collection edited by Michael Bennett en David W. Teague, the title of which exemplifies the expansion of the field of study: *The nature of cities: ecocriticism and urban environments* (1999). The concept of *environment* was expanded to include the after-effects of human involvement in the natural environment – as in cities. Oppermann (2011) says that the inclusion of urban ecocriticism in the practice of ecocriticism adds a broader definition to ecocriticism as a field of study.

According to Buell (2005:11) ecocritics do not, on the whole, define the field as a paradigm, framework or method, but regard it as an adaptable practice that is more issue-driven than paradigm-driven.

The article subsequently shows how the spaces in which the human subjects in the poems are placed relate to the larger material, social, cultural or ideological environment. By focusing on this relationship between the immediate environment and the social aspects of the lives of the figures within those environments the article demonstrates the validity of the “social claim on urban ecocriticism” (Ross 1999:28).

Ecojustice is a term/concept used in connection with inequality regarding living spaces. Michael Bennett (1999:170–1) writes in “Manufacturing the ghetto” about the “internal colony” and compares historical colonies and present (American) black ghettos (comparable to South African townships). He finds connections between place and the political power that white communities exercise over black communities. I use some of his arguments in the discussion of “44” from *Monsterverse* by Stockenström and show how the poet, by juxtaposing conditions in the township and attitudes in the suburb, portrays inequality and injustice in South Africa.

Catherine Villanueva Gardner writes in “An ecofeminist perspective on the urban environment” (1999:191–2) that this perspective shows the complex interconnections of race, class, gender and the environment. She stresses the empirical reality of the issues that concern ecofeminism and examines the conceptual framework that confirms the subjugation of women as well as nature. Ecofeminist ideas are used as a theoretical framework in the discussion of “Plat foto van ’n vis” by Pienaar: the poem suggests that economic and male power are behind environmental devastation.

Urban and postcolonial ecocriticism overlap to an extent. Visagie (2013a) states that in the developed world there is a growing realisation that ecocriticism cannot develop any further without taking into account the postcolonial contexts of the poorer south. Colonisation has physical, social and political impacts because colonisers often exploit the colony physically for natural resources and imposes social and political structures. In South Africa, and specifically Johannesburg, British rule after 1902 ensured strong support for the mining industry with overseas capital. This industry was the most important driver of the creation of the city and to a great degree determined the character of Johannesburg as a city and as a living space. It can be added that white rule before and after the country became a sovereign republic had equally important effects on communities and their environments. A postcolonial aspect is clear in several of the poems discussed – most obviously in *Trekkerswee*, by Totius, also in “Puine” by Van Wyk Louw. *Trekkerswee* is an epic about

the breakdown of social and moral cohesion of the Trekkers during the discovery of gold on the Witwatersrand, the Anglo-Boer War of 1899–1902 and the subsequent development of the mining industry and city of Johannesburg. In “Puine” Van Wyk Louw celebrates the new Republic of South Africa, making fun of dilapidated and run-down places that were given British names during British rule.

Roszak refers to an “ecological unconscious” (1992:13) and states that despite the prevalence and importance of cities, “modern psychiatry has never undertaken a symbolic reading of the city” (1992:219). Some of his ideas about psycho-ecocriticism are used in the discussion of “Wat mis jy nie” by Keet. The poem dramatises an absence of emotional well-being, lack of human interconnectedness and compassion in the high-rise suburb of Hillbrow.

An important concept for this article is *environmentality*. Buell writes: “(I)t seems to me [...] productive to think inclusively of environmentality as a property of any text”; he adds that all human artefacts bear traces of this (2005:25). By exploring the environmentality of the texts – even in poems that are not “about” the environment – the article attempts to show that almost any text can be read ecocritically.

Roberts (1999:40) states that urban poetry should be read “in terms of social process”, rather than with reference to mere “landscape”. This idea is the theoretical basis for discussions of “Stadswyk” by Pretorius and “Ek het ’n huisie aan die Rand” by Bekker. In “Stadswyk” the neighbourhood can be “read” through the activities of the women who sweep, the man who sits dejectedly after night shift, and the children playing on the verandah of the funeral parlour, thus “creating” the city through the processes of living.

The concept *social ecology* is associated with the anarchist and libertine socialist Murray Bookchin (2000), who states that ecological problems are caused by deeply entrenched social problems. This idea forms the basis of several of the discussions of the poems in the article; here, however, they are subdivided into aspects such as political and economic causes of urban environmental problems as well as a dualistic views of society.

The phrase “the social claim on urban ecology” by Andrew Ross resonates with Bookchin’s ideas. Ross states that “environmentalism is not and cannot afford to be single-issue politics ... Ecofeminists, eco-urbanists, bio regionalists, social ecologists” (1999:28) are environmentalists, to the same extent as “wilderness-obsessed” (1999:28) activists. It is exactly this social claim on urban ecocriticism that is explored in the article; in every poem that is discussed, material, social, cultural, economic and/or ideological matters are introduced. All aspects of society are inseparable from the environment or place within which they occur; society and environment influence one another.

The chronological discussion of the poems set in a shared milieu offers a view of the growth of the city over time. Buell (2005K:867–74) provides five dimensions of place-attachment, of which two are temporal, namely the accrued platial experiences of a lifetime that affect an individual’s response to other places, and the changes during time of place itself. By reading seven poems set in Johannesburg chronologically, the article shows changes in the city over time as represented in the poems. For instance, the deplored mines of *Trekkerswee* (1915)

have long-term effects represented in Pienaar's "Plat foto van 'n vis" (2002); the social changes noted by Totius have become a way of life in Pretorius's "Stadswyk" (1963) as well as, hyperbolised and caricatured, in Bekker's "Ek het 'n huisie aan die Rand" (2002). The new dispensation when the Empire is "gone" ("weg") in Louw's "Puine" (1962) has its own socio-political effects, as can be seen in Stockenström's "44" (1984). The article thus maps Johannesburg as a place in a temporal dimension.

Keywords: ecocriticism; ecofeminist criticism; ecojustice; environment; place; social ecocriticism; space; urban criticism

1. Inleiding

1.1 Agtergrond

Die mens se verhouding met sy omgewing en sy tuiste is sekerlik een van die oudste en mees standhoudende temas van die letterkunde. Van Homeros se *Odusseia* waar ons Odusseus op die eiland Kalipso ontmoet waar hy na sy tuiste verlang, die Ou Testament se Eden as eerste tuiste, Psalm 137:5 se "As ek jou vergeet, o Jerusalem, laat my regterhand dan homself vergeet!" tot meer onlangse prosa soos, om enkele plaaslike voorbeelde te noem, J.M. Coetzee se *Life & times of Michael K* (1983), Marlene van Niekerk se *Agaat* (2004), Eben Venter se apokaliptiese roman *Horrelpoot* (2006) en Claire Robertson se *The spiral house* (2013) – elkeen kan onder meer gelees word as 'n verhaal van 'n protagonis se verhouding met sy tuiste. Dit is juis die standhoudendheid van hierdie tema in letterkunde deur die eeue heen wat die geldigheid van Smith se stelling onderskryf: "Alle menslike ondervinding begin by plek" (2012b:890).

Die idee van die omgewing as probleem het gedurende die 1960's en 1970's veral die Amerikaanse openbare verbeelding aangegryp. Die verskyning van Rachel Carson se *Silent spring* in 1962, as boek asook as 'n reeks met dieselfde titel in die vooraanstaande Amerikaanse tydskrif *The New Yorker*, het baie hiertoe bygedra. Carson dokumenteer in haar boek die skadelike gevolge van die willekeurige gebruik van plaagdoders op die omgewing, veral voëls. Omgewingsaktiwisme het in dieselfde tyd as ander burgerlike bewegings soos dié vir gelyke burgerskap, vroueregte en gayregte in hierdie era ontstaan, maar anders as daardie bewegings waaruit literêre studieveld ontwikkel het, het dit nie gou aanleiding gegee tot 'n aanverwante literêre studieveld nie. Sedert die 1990's, met werklike omgewingsprobleme wat steeds dringender word, was daar egter 'n groot toename van ekokritiese teoretiese tekste. Met die stigting van die Association for the Study of Literature and Environment (ASLE) in 1992 (Glottfelty 1996:xviii) is ekokritiek formeel as studieveld gevestig. In haar inleiding tot *The ecocriticism reader: landmarks in literary ecology* lui Cheryll Glottfelty se definisie van *ekokritiek*: "(E)cocriticism is the study of the relationship between literature and the physical environment" (1996:xviii).

In die eerste jare van die bestaan van die ekokritiek was die studie-onderwerp meestal literatuur oor die natuur, maar die afgelope 25 jaar brei dit toenemend uit om ook kommentaar te lewer op literêre tekste wat handel oor verhoudinge tussen mens en

omgewing. Glotfelty, mederedakteur van die eerste versameling ekokritiese opstelle, *The ecocriticism reader* (1996), skryf dat die natuur as sodanig nie die enigste fokus van ekokritiese studies van representasie/uitbeelding is nie. Ander onderwerpe sluit volgens Glotfelty die pioniersgrens, diere, stede, tegnologie, rommel en die liggaam in (1996:xxiii). Sedertdien verskyn 'n groot aantal teoretiese artikels en boeke wat nuwe vertakings van die ekokritiek, spesifiek die stedelike ekokritiek, ondersoek. Een voorbeeld wat van belang is vir my artikel, is die essaybundel deur Michael Bennett en David W. Teague. Die titel dui reeds aan dat ekokritiek uitgebrei word om stedelike omgewings in te sluit: *The nature of cities: ecocriticism and urban environments* (1999).

Stedelike ekokritiek as vertakking van die ekokritiek brei die begrip *omgewing* uit om benewens natuurelemente ook die gevolge van die mens se ingryping in die omgewing, soos stadsomgewings, in te sluit.

1.2 Doelstelling en navorsingsvrae

Hierdie artikel het twee hoofmerke:

a. Verskillende vertakings van veral stedelike ekokritiek word as leesstrategie gebruik by sewe Afrikaanse gedigte wat nog nie tevore vanuit die perspektief van die ekokritiek bespreek is nie. Die doel is om betekenislae wat verband hou met die perspektief op die omgewing waarin dit geplaas is, te ontgin.

b. Die artikel dui aan hoe die onmiddellike leefomgewing verband hou met die groter omgewing met betrekking tot die materiële, maatskaplike, kulturele, ekonomiese of ideologiese aspekte daarvan. Die artikel fokus op hierdie verband tussen die leefomgewing en die sosiale aspekte van die lewens van die figure in daardie leefomgewing, en dui só aan dat daar 'n "sosiale aanspraak op stedelike ekokritiek" is (Ross 1999:28; my vertaling, soos ook elders, tensy anders aangedui). Hierdie verbande en verhoudings word nie agtereenvolgend bespreek nie, maar is ineengeveg.

Smith (2013) voer op die LitNet Akademies-gespreksruimte aan: "Ekokritiek speel tans nog 'n uiters geringe rol in die Suid-Afrikaanse, en veral Afrikaanse, literêre landskap." As bydrae om hierdie rol te verruim, stel ek ondersoek in na die stedelike omgewing in agt gedigte met Johannesburg as milieu.

Die primêre navorsingsvraag is of ekokritiek toegepas kan word op gedigte wat in Johannesburg as stedelike ruimte geplaas is.

Sekondêre navorsingsvrae is:

- Hoe word Johannesburg as tuiste uitgebeeld?
- Wat is die figuur of figure in die gedig se verhouding met die omgewing?
- Watter materiële, maatskaplike, kulturele, ekonomiese of ideologiese waardes word deur 'n ekokritiese lesing blootgelê?

1.3 Werkswyse

Die keuse van gedigte wat bespreek word, is gemaak op grond van (i) die gedeelde milieu en (ii) aspekte wat vanuit 'n verskeidenheid van stedelik-ekokritiese perspektiewe gelees kan word. Die gedigte word chronologies behandel en strek oor byna 'n eeu, van uittreksels uit *Trekkerswee* deur Totius (1915) tot “Ek het 'n huisie aan die Rand” deur Pirow Bekker (2002). Dit word aan die hand van verskillende vertakings van ekokritiek bespreek met verwysing na die navorsingsvrae. Die metodiek is empiries inductief.

2. Teorie en teoretiese begroning

2.1 Etimologie en terminologie

Die woord *ekologie* is afgelei van *oikos*, die Griekse woord vir “gaard”, “tuiste” of “woonplek”. Juis hierom word die woord *omgewing* in die artikel nie net in die sin van “natuurlike omgewing” nie, maar ook in die sin van “tuiste” of “eie plek” gebruik. Buell 2005K:200¹ voer aan dat die term *ecocriticism* “suffices [...] if one is careful to use the term in mindfulness of its etymology”.

Akademici het verskillende menings oor wat die veld genoem moet word. Buell (2005:11) en Clark (2011:xiii) verkies *environmental criticism* (*omgewingskritiek*), maar die term *ecocriticism* (*ekokritiek*) word nou algemeen aanvaar en is in 2002 deur die Library of Congress van Amerika as 'n onderwerp-opskrif in sy katalogus opgeneem (Buell 2011:xvii). Die argumente oor die benoeming vorm deel van die teoretiese verkenning en bepaling van hierdie betreklik nuwe veld.

Teen 1996 was daar nog nie eenstemmigheid onder letterkundiges oor die naam van die nuwe benadering of rigting nie; volgens Glotfelty (1996:xix–xx) het sommige gehou van *ekokritiek* omdat dit kort is en omdat *eko-* as voorvoegsel gebruik kan word in ander terme, soos *ekokrities*, *ekokritikus* en so meer. 'n Bykomende argument vir die voorvoegsel *eko-* is dat ekokritiek, soos die wetenskap ekologie, die verhoudings tussen stelsels – in hierdie geval die menslike kultuur en die fisiese wêreld – bestudeer. *Omgewing*, daarenteen, is by implikasie antroposentriek, omdat dit die mens in die middelpunt plaas met alles anders om hom heen.

Buell (2005:12–3) argumenteer teen *ekokritiek* dat die term tekortsiet onder meer omdat dit 'n niebestaande metodologiese holisme (binne omgewingsgerigte werk) suggereer. Hy meen die titel van ASLE se joernaal, *Interdisciplinary Studies in Literature and the Environment*, is noukeuriger. *Ekokritiek* is egter vir hom aanvaarbaar as dit gebruik word met inagneming van die wortelbetekenis en die metaforiese strekking daarvan.

Buell (2005:9-12) sê ook van die term dat die aantreklike (hy gebruik die woord “*catchy*”), maar totaliserende *ekokritiek* in 'n mindere mate 'n aanduiding is van die omvang van die veld as *omgewingskritiek* of *literêre omgewingstudie* (*literary-environmental studies*) omdat die omgewingsrigting in literêre studies (tot 2005) meer vraagstuk- as metode- of paradigma-

gedrewe was. Hy voeg egter by dat *ekokritiek* minder lomp is en meer gebruik word; dit lyk of dit die term is wat sal bly. Hy praat ook van “literature-and-environment studies”.

In 2011 verkies hy steeds *environmental criticism* as die sterker omnibusterm. Hy noem egter dat *ekokritiek* beter vertaal oor sommige taalgrense heen (bv. Chinees); dis beter gevestig binne literatuurstudies en dis sedert 2002 “gebibliokanoniseer” as ’n onderwerp in die Library of Congress se katalogus (Buell 2011:xvii).

Clark is in 2011 nog nie oortuig dat *ekokritiek* die korrekte benaming is nie; hy praat van sy onderwerp in *The Cambridge introduction to literature and the environment as literary and cultural criticism that concern environmental crisis en environmental criticism* (2011:xiii).

Ek stem saam met Buell en Clark dat die term *omgewingskritiek* meer gepas is – die voorsetsel *eko-* het ’n onmiskenbaar “groen” assosiasie, maar *omgewing* is nie beperk tot die plante- en diereryk soos wat in afgekampte wildernisgebiede of wildgeworde stukkie stad aangetref word nie. Omgewingskwessies sluit benewens natuurbewaring ook sake in soos die effek van suurmynwater, oorbevolking en gepaardgaande probleme of die eksternalisering van onkoste soos om besoedelde afval by arm woonbuurte te stort. Die verplaaste, beskadigde natuur is openlik of implisiet teenwoordig in byna alle literêre werke met ’n stedelike of industriële omgewing as milieu. Ekokritiek lewer oor al hierdie kwessies kommentaar. Die term *ekokritiek* word in hierdie artikel gebruik.

Terwyl die term *stedelike ekokritiek (urban criticism)* algemeen aanvaar word, verwys Bennett (2001) na *social ecocriticism*.

2.2 Definiëring

Glotfelty definieer ekokritiek “simply”, soos sy self sê, as “die studie van die verhouding tussen die letterkunde en die fisiese omgewing” (1996: xviii). Bennett en Teague (1999:3) voer aan dat ekokritiek “loosely” gedefinieer kan word as “die studie van die wedersydse verhouding tussen kultuur en die omgewing”. Oppermann (2011) sê dat die toevoeging van stedelike ekokritiek tot die ekokritiese praktyk ’n breër definisie aan ekokritiek verleen.

Bergthaller (2014) beskryf die ekokritiek aanlyn as die jongste van die revisionistiese bewegings van die afgelope klompie dekades. Hy sê in die 1990’s het al hoe meer letterkundiges begin vra wat hulle kan bydra tot die toenemende omgewingkrisis. Hy beaam die siening daarvan as interdisiplinêr en skryf dat ekokritiek in gesprek tree en raakpunte het met omgewingsgeskiedenis, filosofie, sosiologie, [fisiese] wetenskappe en ekologie, asook die lewenswetenskappe.

Ekokritici definieer dus die ekokritiek nie as ’n paradigma, raamwerk of metode nie, maar beskou dit as ’n aanpasbare praktyk wat, soos Buell (2005:11) dit beskryf, meer vraagstukgedrewe as paradigmagedrewe is.

2.3 Teoretiese begronding: die ekokritiek, stedelike ekokritiek en vertakkings

2.3.1 Ontstaan en verloop

Buell se *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture* (1995) is 'n seminale teks wat saam met die eerste versameling ekokritiese tekste met 'n oorskouende inleiding oor die veld, Glotfelty en Fromm (1996), grootliks daartoe bydra om ekokritiek as afsonderlike studieveld te vestig. In Buell (2005) se tweede boek oor omgewingsliteratuur, *The future of environmental ecocriticism: environmental crisis and literary imagination*, gee hy onder meer 'n oorsig oor die werk wat reeds gedoen is. Hy brei sy idees uit oor wat hy eerstegolf-ekokritiek noem om sowel stedelike as landelike loci en omgewingsgeregtigheid asook natuurbewaring in ag te neem.

2.3.2 Vertakkings van die ekokritiek

In die ontstaansjare van ekokritiek skryf Bennett en Teague in die voorwoord van hul versamelbundel: “[E]cocriticism has come to be associated with a body of work devoted to nature writing, American pastoralism, and literary ecology” (1999:3). Dit is hierdie stroming wat (2005:17) terugskouend eerstegolf-ekokritiek noem. Eerstegolf-ekokritiek resoneer met die biosentriese benadering van die Noorweegse filosoof Arne Næss wat reeds in 1973 die frase *radikale ekologie (deep ecology)* (1973:95) geskep het en vir dié kritici beteken “omgewing” volgens Buell (2005:21) in effek “natuurlike omgewing”: daar is 'n totale skeiding tussen natuur en mensdom.

In tweedegolf-ekokritiek word die natuur vanuit 'n antroposentriese oogpunt beskou, met die argument dat natuurlike en kultureel-gevormde omgewings lank reeds verstrengel is. Dit is ook 'n revisionistiese reaksie op eerstegolf-ekokritiek se elitistiese, estetiese fokus op die natuur. Stedelike ekokritiek ontstaan uit hierdie tweede golf.

Glotfelty (1996:111) is een van die eerste kritici wat skryf dat die natuur as sodanig nie die enigste fokus van ekokritiese studies is nie. Sedert die middel-1990's het al hoe meer publikasies begin verskyn wat die fokus op stedelike ekokritiek plaas. Bennett (2001) skryf dat daar toenemend werk verskyn wat met stedelike ekologie gemoeid is en toegespits is op die komplekse interaksies tussen politieke keuses, sosio-ekonomiese strukture en die digbewoonde ekosisteme van stedelike omgewings. Wat Bennett in dieselfde artikel 'n “distaff branch” noem, word in die volgende dekade en daarna 'n hoofstroom van ekokritiek. Hy noem dit sosiale ekokritiek, maar dit word meer dikwels stedelike ekokritiek (“urban ecocriticism”) genoem.

Verskeie systrominge en standpunte vloei hieruit voort wat nie noodwendig in 'n teoretiese taksonomie name het wat algemeen aanvaar word nie.

Die begrip *sosiale ekologie* word veral gekoppel aan die anargis en liberynse sosialis Murray Bookchin (2000), wat aanvoer dat ekologiese probleme veroorsaak word deur diepgesetelde sosiale probleme en nie begryp kan word sonder om sosiale kwessies te takel en op te los nie. Hierdie idee is die basiese grondslag vir die besprekings van talle van die gedigte in hierdie artikel, hoewel ek sosiale oorsake onderverdeel in aspekte soos politieke

en maatskaplike oorsake van stedelike omgewingsprobleme en 'n dualistiese beskouing van die maatskappy.

Ekogeregtigheid is 'n begrip wat in veral die stedelike ekokritiek gebruik word in verband met die ongelyke gehalte van leefruimtes. Michael Bennett (1999:170–1) skryf in sy artikel “Manufacturing the ghetto” oor die konsep van die “internal colony” waarin hy 'n vergelyking tref tussen destydse kolonies en hedendaagse (Amerikaanse) swart ghetto's (wat ooreenkomste toon met Suid-Afrikaanse townships). Hy trek verbande tussen die plek aan die een kant en die politieke mag wat wit gemeenskappe oor swart gemeenskappe uitoefen aan die ander kant. Ek brei op hierdie argument uit in die bespreking van “44” uit *Monsterverse* deur Stockenström.

Catherine Villanueva Gardner skryf vanuit die ekofeministiese kritieken sê in haar artikel “An ecofeminist perspective on the urban environment” dat sodanige perspektief die “komplekse interkonneksies van ras, klas, gender en die omgewing” kan blootlê (1999:191). Sy lê klem op die empiriese belangrikheid van die kwessies waarmee ekofeminisme hom bemoei, kwessies wat “a wide range of diverse thought” insluit (1999:191–2). Sy ondersoek veral die konseptuele raamwerk wat die ondergeskikstelling van beide vroue en die natuur bekragtig. Beginsels van die ekofeminisme word as teoretiese raamwerk gebruik by die bespreking van “Plat foto van 'n vis” deur Pienaar.

Stedelike en postkoloniale ekokritiek oorvleuel mekaar gedeeltelik. Smith (2013) maak die stelling: “Ekologiese studies ondersoek onder andere die nadraai en impak wat 'n gewelddadige koloniale bestel gehad het op mense en die plek waar hierdie mense gewoon het” en Visagie (2013a) voer aan: “In die ontwikkelde wêreld is daar toenemend die besef dat die ekokritiek nie verder kan groei sonder om die postkoloniale kontekste van die armer Suide te verreken nie. [...] In Suid-Afrika is die postkoloniale ekokritiek die sambreel wat die meeste ekologiese kwessies sal omvou.” Koloniale oorname het fisiese, sosiale en politieke impakte omdat die kolonialis 'n kolonie dikwels fisies ontgin vir natuurlike hulpbronne (met gevolge vir die fisiese omgewing) en sosiaal en polities struktureer om sy mag af te dwing. In die geval van Suid-Afrika, en Johannesburg in die besonder, het Britse oorname ná 1902 die mynwyse deur oorsese kapitaal sterk ondersteun. Dit is juis die mynwyse wat die grootste dryfveer vir stadskepping en -uitbreiding was en grootliks die aard van Johannesburg as stad en as leefomgewing bepaal het. Die sosiale en politieke strukturering van gemeenskappe wat deel was van die Britse oorname het net soveel as die fisiese ontginning van hulpbronne 'n impak gemaak op die leefruimtes (omgewings) waarin mense woon. Hierby kan gevoeg word dat wit oorheersing voor en ná Republiekwording eweneens die soort nadraai en impak op gemeenskappe en hul leefruimtes gehad het wat in die postkoloniale ekokritiek ondersoek word. Terwyl ek Visser se opmerking oor 'n sambreelfunksie tot 'n mate beaam, word dié funksie nie in hierdie artikel vir skematiese doeleindes gebruik nie.

Dit is onbetwisbaar dat 'n postkoloniale aspek by van die gedigte raakgelees kan word – in die besonder in *Trekkerswee*, veral omdat Johannesburg se mynwyse – ekonomiese dryfveer én aftakelaar van die omgewing – 'n gevolg van imperialistiese oorname was. Ek bring die postkoloniale ekokritiek ook ter sprake in die bespreking van Van Wyk Louw se “Puine”.

Gifford (2014) beskryf verskillende soorte pastorale tekste en onderskei tussen pastorale, waar die ongerepte natuur of die landelike as idillies voorgestel word, antipastorale, waar die landelike ongeïdealiseer en onaantreklik uitgebeeld word, en postpastorale tekste, waar verantwoordelikheid vir ons verhouding met die natuur en omgewingsdilemmas aanvaar word. Hierdie indeling is kennelik van nut vir die ekokritiek en ek gebruik hierdie begrippe in die bespreking van *Trekkerswee*.

Theodore Roszak skep die term *ekosielkunde* in sy boek *The voice of the earth* (1992). Hy verwys na 'n "ecological unconscious" (1992:13) en maak die stelling dat stede die grootste van alle menslike instellings is, dat niks nog ooit meer menslike energie geabsorbeer het nie en dat niks méér van ons aspirasies projekteer nie. Ten spyte hiervan, "modern psychiatry has never undertaken a symbolic reading of the city" (1992:219). Van sy idees word gebruik in 'n bespreking van "Wat mis jy nie" deur Keet. Met betrekking tot literêre kritiek word die term *psigo-ekokritiek* gebruik.

Die artikel maak gebruik van Stephen Siddall se werk in verband met die ekokritiese lesing en herlesing van lees wat voor algemene omgewingsbewustheid of die ontstaan van ekokritiek geskryf is, of nie "oor" die omgewing gaan nie, vanuit hierdie perspektief en vra wat dit oor die (stads)omgewing sê en hoe dit dié omgewing uitbeeld. Siddall (2009:108) staan in *Landscape and literature* die argument voor dat selfs "old (unaware)" tekste wat nie direk verband hou met natuurbewaring of omgewingskwessies nie, nou só gelees kan word.

Die gedigte wat bespreek word, word ook gelees vir wat Buell die "environmentality" van tekste noem. Hy sê: "(I)t seems to me [...] productive to think inclusively of environmentality as a property of any text" en dat alle menslike artefakte tekens daarvan dra (2005:25). Deur ondersoek in te stel na hierdie "omgewingsmatigheid" van die tekste – selfs gedigte wat nie die omgewing voorop stel nie – word aangetoon dat byna elke teks ekokrities gelees kan word. Buell (2005:29) voeg by:

Environmental criticism [...] take[s] an exceptionally strong interest in which environmental motifs are selected for what kinds of portrayal. The environmental(ist) subtexts of works whose interests are ostensibly directed elsewhere (e.g. toward social, political, and economic relations) may be no less telling in this regard than cases of the opposite sort where human figures have been evacuated for the sake of stressing environmentality.

Smith se twee 2012-artikels in *LitNet Akademies* ("Die aard van ekopoësie teen die agtergrond van die ekokritiese teorie met verwysing na enkele gedigte van Martjie Bosman" en "Plek en ingeplaaste skryf: 'n teoretiese ondersoek na ingeplaaste skryf as ekopoëtiese skryfpraktyk") is belangrike bydraes op die gebied van ekokritiek en -teorie in die Afrikaanse literatuurwetenskap. Albei die artikels het 'n teoretiese inslag. Eersgenoemde (2012a) ondersoek onder meer natuurlike elemente binne 'n stadsomgewing in Bosman se gedigte; in die huidige artikel word daar egter na die totale omgewing gekyk, ook waar omgewingselemente vanweë ekonomiese en politieke besluite maatskaplike impakte het. Smith se tweede artikel (2012b) stel hoofsaaklik ondersoek in na die teorie van plek aan die hand van onder meer die drie dimensies van plek: die materialiteit van die omgewing, die persepsie en linguïstiese konstruksie van plek en die persoonlike verwantskap met plek. My

artikel sluit hierby aan en ondersoek ook hierdie dimensies van plek, maar waar Smith se artikel grootliks teoreties is, ontleed ek spesifieke gedigte (of aspekte daarvan) in groter besonderhede en betrek ander vertakings van stedelike ekokritiek soos ekogeregtighede- en ekofeministiese kritiek.

Roberts (1999:40) se stelling dat stedelike poësie ontleed moet word “in terms of social process” eerder as met blote verwysing na “landscape”, word gebruik as teoretiese begroning in besprekings van “Stadswyk” deur Pretorius en “Ek het ’n huisie aan die Rand” deur Bekker. Ek maak ook gebruik van idees van Serpil Oppermann wat die referaat “Istanbul is like a Judas tree: urban ecocriticism and fictions of Istanbul” (2011) by ’n internasionale kongres aangebied het en waarin sy dit gestel het dat ekokritiek verbreed word wanneer die “urban *experience* and urban spaces” (my beklemtoning) ingesluit word. Sy voer aan dat die hoofdoel van stedelike ekokritiek is om die aandag te vestig op kritieke stadsomgewingskwessies soos besoedeling, vullis, verkeersopeenhoping, die oorgebruik van energiebronne en bowenal die verbruikerskultuur in sy geheel. Dit sluit aan by Roberts se verwysing na “sosiale proses”, maar dit is veral Oppermann se vraag oor hoe verstedeliking die ervaring en konseptualisering van plek bepaal wat ondersoek word, byvoorbeeld in die ontleding van “Ek het ’n huisie aan die Rand”.

Andrew Ross sê in die onderhoud “The social claim on urban ecology” in *The nature of cities* (1999:28) dat omgewingsleer nie enkelkwessiepolitiek is of kan bekostig om dit te wees nie, omdat dit ’n spektrum van ekologiese standpunte insluit. “Ecofeminists, eco-urbanists, bioregionalists, social ecologists” is van die deelnemers wat dikwels nie in die media se verwysing na “environmentalists” erken word nie. Dit is juis hierdie “sosiale aanspraak” op stedelike ekokritiek wat in die artikel ondersoek word. In elke gedig wat bespreek word, kom materiële, maatskaplike, kulturele, ekonomiese en/of ideologiese kwessies ter sprake. In *Trekkerswee* raak Totius al hierdie kwessies aan. “Puine” van Van Wyk Louw gaan oor veranderde politieke beheer en die gepaardgaande verandering in plekke in die omgewing, en in “Stadswyk” van Pretorius gaan dit om maatskaplike toestande in ’n spesifieke buurt. In “Wat mis jy nie” van Rosa Keet word die afwesigheid van emosionele welstand in ’n bepaalde omgewing belig; in “44” verbeeld Stockenström materiële en maatskaplike toestande en die politieke magsbalans uit. Pienaar roer ekonomiese magte aan in die omgewingsgedig “Plat foto van ’n vis”. In “Ek het ’n huisie aan die Rand” deur Bekker word een maatskaplike aspek van die stadsomgewing, nl. misdaad, uitgebeeld. Al hierdie aspekte van ’n samelewing is onlosmaakbaar van die omgewing waarin dit bestaan: samelewing en omgewing beïnvloed mekaar. Die sosiale aanspraak op stedelike ekokritiek is sterk.

Ekokritiek het dus vanuit werklike omgewingsbewustheid ontstaan en tematies uitgebrei tot ’n studieveld wat nou op ’n spektrum van omgewingsverwante probleme fokus. Die veld bied ’n verskeidenheid lense om bykans enige teks vanuit ’n omgewingshoek te lees en sodoende openlike of verskuilde omgewings- en ander sosiale waardes en toestande wat met die omgewing verband hou, te ontbloot.

3. Ekokritiese beskouings van die genoemde gedigte

3.1 Trekkerswee: *Totius*, 1915²

Die drie landskapbeskrywings waarmee elkeen van die drie afdelings van *Trekkerswee* begin, naamlik “Silwer strale”, “Goue gode” en “Grouwe grawe”, kan dien as ’n opsomming van die narratief van hierdie gedig oor die oorgang van ’n natuurlike en landelike omgewing na ’n stad wat rondom die eeuwending gevestig word. Hierdie “opsomming” in *Trekkerswee* kan beskryf word met Bezuidenhout (2013:12) se term *narratiewe ruimtelikheid*. Totius se beskrywings is telkens van dieselfde omgewing; meer nog, die eerste twee reëls, “Dis heuwels, heuwels, heuwels, net/ sovér ’n mens se oog kan speur”, word telkens herhaal.

Hierdie eerste strofes verander egter telkens om die progressie van ongeskonde natuur en landelike omgewing na ’n omgewing waar menslike ingryping plaasvind te toon. Totius gebruik die beskadigde omgewing metafories om die morele stand van die volk te simboliseer, maar hierdie ondersoek skenk minimaal aandag aan hierdie moraliteitsaspek, en slegs met betrekking tot ’n ekokritiese lesing.

3.1.1 Antroposentriese ingesteldheid

Eerstegolf-ekokritici let op die antroposentriese ingesteldheid van ’n teks en vind dit problematies aangesien hulle die waarde van die natuur “in and of itself” en die gelyke regte van ander spesies vooropstel (Heise 2006). Vanuit hierdie perspektief gelees, is dit duidelik dat Totius deurgaans oor die natuur skryf met betrekking tot die mens. Die heel eerste versreëls: “Heuwels [...] net sovér ’n mens se oog kan speur” (my beklemtoning) plaas die natuur onmiddellik op ’n menslike skaal. Die reëls

Die baie dale en klowe, wat
die hoogland kruis en dwars deursny,
bied winterskuiling vir die vee,
wat anders al te koud sal kry

weerspieël ’n aanname dat die landskap vir die gerief van die boer en sy vee ingerig is.

Die talle Bybelse verwysings plaas *Trekkerswee* ook in ’n Judaïes-Christelike tradisie waar antroposentriese geglo word in ’n Skepper wat eers al die niemenslike elemente geskep het en daarna, in die beeltenis van God, vir Adam (White 1996:8). White gaan voort (1996:9): “Especially in its Western form, Christianity is the most anthropocentric religion the world has seen.” Hy maak die stelling dat die Christendom, in “absolute teenstelling” met antieke paganisme en die meeste van Asië se godsdienste, nie alleen ’n dualisme van mens en natuur geskep het nie, maar ook “daarop aandring” dat dit God se wil is dat die mens die natuur vir sy (die mens se) werklike doel ontgin (“exploit”) (1996:10).

In die opening van “Goue gode” met sy beeld van God wat die goud in die riewwe geplaas het, is God ’n landbouer (“God se ploeg het hier geloop”) wat boonop die boer goedgesind is en “vrugbre moot of akkerland” (my beklemtoning) agterlaat. As oom Gert in die slotverse ’n

terugkeer van sy volk na 'n eenvoudiger, landelike bestaan vooruitsien, wanneer die “groue heuwels klein” sal word (“Grouwe grawe” X), is dit nie 'n biosentriese bestaan ter wille nie, maar om morele redes, weg van die sondige stadsbestaan. Terwyl daar 'n duidelike liefde vir, en selfs 'n piëteit teenoor, die natuur en die omgewing is, is die omgewing dus in die eerste plek waardevol omdat dit in diens van die mens staan.

3.1.2 Tweedegolf-ekokritiek

In tweedegolf-ekokritiek word die omgewing vanuit die mens of die maatskappy se oogpunt beskou, soos wat Buell (2205K:149) aanvoer: “One of the main differences between what I shall be calling first-wave and second-wave environmental criticism is that the revisionists have absorbed this sociocentric perspective to a greater degree.”

Dit is veral die verskille tussen die omgewingsbeskrywings in die drie dele van *Trekkerswee* wat vanuit 'n tweedegolf-ekokritiese perspektief interessant is. Stedelike of sosiale ekokritiek ontwikkel juis uit tweedegolf-ekokritiek. Nadat oom Gert sy plaas verkoop het en só afstand doen van 'n idilliese bestaan waar nóg geld nóg armoede was, word geld as 'n verderwende invloed gesien. Totius verbind dié gebeurtenis kataliserend aan sowel die aftakeling van die grond en omgewing as die verwording van die Boerevolk. Die “hoë wildheid met/ sy huppelende heuwelskoon” (“Silwer strale” I³) verander en die digter vergelyk dit wat was met dit wat nou is:

die suiwre lug is troebel-vuil,
en helder stroompies van weleer
dam nou in donker modderkuil.
Die grond voorheen so skoon en rooi
is nou met steenkool-as bestrooi. (“Goue gode” VIII)

Totius gebruik die beskrywings van die omgewing wat aan die verander is as metafoor vir die verandering in politieke balans en ekonomie wat so 'n groot invloed op die lewe van die Trekkers het.

3.1.3 Sosiale ekokritiek

In *Trekkerswee* gebruik Totius werklike gegewens om 'n patriotiese gedig oor 'n stuk geskiedenis van die Afrikaner weer te gee. 'n Sosiaal-ekokritiese beskouing bied een manier waarop die oorkoepelende betoog van die gedig raakgelees kan word. Die beskrywing van die leefruimtes waarin Afrikaners hulle in die nuwe stad Johannesburg bevind, is histories na aan die waarheid, maar wat belangriker is, dit dui binne die gedigkonteks die verskil tussen die idilliese lewe vóór en verwording ná die ontstaan van die stad gedigmatig aan.

Van Onselen (1982:116, 134) skryf dat talle verarmde Afrikaners ná die 1880's arbeid soos transportwerk en steenmakery in die nuutgestigte Johannesburg verrig het. Van die begin af was daar groot armoede onder die ongeskoolde en soms ongeletterde Afrikaners in Johannesburg, maar teen die einde van 1905 het die Rand se ekonomie vinnig in 'n volskaalse depressie verval. Die na-oorlogse opbloei in nuwe behuising het tot 'n einde

gekom en honderde steenmakers, duisende messelaars en ander handewerke is werkloos gelaat.

In “Goue gode” wys die verteller op die armoede waarin talle Afrikaners (en ander ongeskoolde arbeiders) woon:

Die voorpos van die armes woon
in Blikkies-dorp se kronkel-sink,
wat véer soos bottelstukke blink.
Hul lewe van ’n hongerloon
in huisies aanmekaar gepas
en jaardjies vol van steenkool-as (“Goue gode” II)

en

... die agterbuurt
waar blikke-huisies word verhuur,
en alles vuil-armoedig is; (“Grouwe grawe” IV).

Hierdie aanduiding van armoede en werkers se woontoestande word geteken met wat Kannemeyer (1978:122) “klein realistiese trekkies” noem. Een voorbeeld is:

Hy sien skoorstene en steenkool-rook;
hy hoor die treine met hul haas;
hy hoor die myn se toeter blaas
nes of die ope aarde brul (“Grouwe grawe” IV).

Oom Gert dink oor “longekwaal” – silikose – wat veral goudmynwerkers aantast:

Hy dink dan aan die myn-graf, waar
die mense lewendig in kruip,
om soos erdvarke rond te sluip
vir bietjie geld en – longekwaal (“Grouwe grawe” IV).

Afrikaners het eers in 1907, ná ’n beperkte staking deur wit immigrante-mynwerkers, in groot getalle in myne begin werk, maar talle is onmiddellik ná die einde van die immigrante-staking ontslaan en baie het uit hul eie die werk gelos “because of their distaste for the hard, unfamiliar and dangerous work underground” (Van Onselen 1982:143). Hoewel Afrikaners dus nie die grootste aantal mynwerkers uitgemaak het nie, verleen die neutrale “die mense” ’n groter universaliteit aan dié deel van die gedig.

Die liriese spreker in *Trekkerswee* het dit veral daarvoor dat die stad sy dogter, wat ook die Boerevolk simboliseer, van haar/hul sedes beroof. Hy toon sy agterdog teenoor die stad in sy eerste indrukke daarvan deur die soort gebou wat in die boeredorpe gebou is in teenstelling te bring met dié in die stad: in die boeredorpe is eers ’n kerk opgerig waarom “grasdak-huisies, laag en klein” (“Goue gode” VIII) gebou is, maar in die stad is die eerste gebou ’n groot hotel.

In 'n gedeelte waarin daar gesuggereer word dat Dina 'n straatvrou geword het (“geheel verslinger in die stad/ en will'ge prooi van vreemdes”), “roep hy [oom Gert]: ‘dit het die stad gedaan!’” (“Grouwe grawe” XVII).

'n Sosiaal-ekokritiese lesing, wat beskrywings en uitbeeldings van omgewing en leefruimtes in ag neem, wys Totius se kommentaar oor die effek wat die stad op die lewe van die Trekkers het uit.

3.1.4 *Pastorale beskouing*

Peter Marinelli definieer pastorale letterkunde as “letterkunde wat handel oor die kompleksiteite van die menslike lewe teen 'n agtergrond van eenvoud, wat gewoonlik 'n plattelandse landskap is” (1971:3). Tom Wilson skryf dat die pastorale dikwels 'n onskuldige verlede onthou of voorstel wat in die onlangse verlede deur voortstuwende tegnologie aangetas is (2013:1).

Hiervolgens kan veral Deel I, “Silwer strale”, as kennelik pastoraal bestempel word. Talle verkleinwoordjies dui gemoedelikheid aan: die “eerste rypies”, “muurtjies van klei”, “koninkrykie”; die beskrywing van die plaas (“Silwer strale” VII) is verromantiseer en die omgewing en die Trekkers se bestaan word as idillies voorgestel.

Verskeie ekokritici vind so 'n suiwer pastorale uitbeelding problematies: “The green world becomes a highly stylized and simplified creation of the humanistic assumptions of the writer and his audience” (Love 1996:231). Ook: “Williams sets out to demonstrate that the dominant pastoral tradition [...] offers a vision of rural life so removed from the process of labor and natural growth that [the literary works] constitute a persistent mystification of human ecology” (Ryle 2001:49).

Totius ignoreer die onvolhoubaarheid van die idilliese bestaan wat in “Silwer strale” beskryf word; daar was egter selfs voor die begin van die 20ste eeu reeds tekens van hierdie onvolhoubaarheid: volgens Visser (2005) het nuwe grond vir besetting skaarser geraak en was die gebruik om 'n gestorwe grondeienaar se plaas onder sy erfgename te onderverdeel ook 'n belangrike oorsaak van die ontstaan van 'n bywonersklas – selfs voor die ontdekking van diamante en daarna goud in die binneland van Suid-Afrika. Daarby het droogtes en dierevrektes ook hul tol geëis: “Natural disasters aggravated their [the Afrikaners'] rural economic situation. The devastating effects of the rinderpest epidemic of 1896–97 was a major factor in stimulating large-scale migration of rural Afrikaners to the Witwatersrand” (Visser 2005:3–4).

Vanuit 'n hedendaagse pastoraal-ekokritiese perspektief gelees, lyk *Trekkerswee* se pastoraal, 'n beskrywing van 'n eenvoudige bestaan in harmonie met die natuur, sterk verromantiseer. Die betrokke gedeelte kan egter nie in isolasie gesien word nie en in konteks van die hele gedig dien hierdie pastorale gedeelte met suggesties van wat later gaan gebeur, juis as dramatiese maatstaf waaraan die verwerde stadsbestaan gemeet sal word.

3.1.5 Postkoloniale ekokritiek

Daar bestaan 'n beduidende verband tussen postkolonialisme en ekokritiek:

Postcolonial ecocritics have demonstrated the inseparability of environmental degradation from any critique of imperialism and global capitalism, cataloguing the list of imperial practices which have resulted in radical ecological change in conquered or settled territories. (Deckard 2010:3)

As voorbeelde noem Deckard mynbou en die verlies van volhoubare ekologiese tradisies. Ramone (2011:195) stel dit so: "Postcolonial and ecocritical perspectives have much in common: both pursue political commitments, and postcolonial literature and theory examines and remaps the representation of the physical environment in both literary and non-literary texts."

Die oorkoepelende tema van oorgang van 'n ou na 'n nuwe bestel, grootliks afgedwing deur 'n vreemde moontheid, en die herkenbare werklikheid en plek waarin die fiktiewe gebeure geplaas word, maak *Trekkerswee* veral geskik vir 'n postkoloniale lesing. "Postcolonial literature and theory react to colonial encounters, and the function of both is to critique the assumptions and representations on which colonialism is based," sê Ramone (2011:1) in dieselfde verband.

Totius gebruik beskrywings van die landskap en omgewing in sy uitbeelding van die Trekkers se leefwyse, die omvergooi daarvan deur imperialistiese mynbou en die uitbreiding van die stad. Sy kritiek hierop loop regdeur die gedig, maar die "Engelsman" word nie gesien as die enigste of primêre skuldenaar in die vernietigende skade aan die omgewing en die eer van sy dogter en van die Boerevolk nie. Daar is talle aanduidings dat geldgierigheid en die mens se eie verderflikheid die eerste oorsaak is van die besmetting van die "paradys". Oom Gert is immers die eerste figuur in die gedig wat besluit om sy plaas aan 'n prospekteerder te verkoop. "Goue gode" V begin met "O Heilige nagte van voorheen" en beskryf oom Gert se vorige vrome bepeinsing van God en sy huidige sielswroeging en eindig met "'n ander god het daar gekom/ en die naam van die god is: Goud" ("Goue gode" V).

By 'n postkoloniale ekokritiese beskouing moet genoem word dat terwyl Totius kritiek het op die Britse imperialisme, hy ongeërg staan teenoor die Trekkers se eie vorm van kolonisasie van die Transvaal. Ná die Anglo-Boereoorlog betreur hy Transvaal se "heil'ge eersgeboortereg" wat "verkoop" ("Grouwe grawe" II) word. Die vroeëre geskiedenis van inwoners word as nietig afgemaak. In 'n beskrywing van die skeppershand wat "'n ganse goudveld (...)/ in d'aard se boesem" gesaai het, het "net Kaffervoete" ("Goue gode" I) voorheen hier beweeg. In oom Gert se oorsig oor die Trekkergeskiedenis vertel hy: "Ons trek 'n kale hoogland op,/ 'n leë Kafferwêreld" ("Silwer strale" XVII).

Buell (2005K:1735–6) sê oor wat hy ruimtelike praktyke noem dat ruimte nie waardeneutraal is nie; hy verwys na die kolonisasie van die agterlande van Amerika, Australië, en elders waar die begrip *terra nullus* (grond as "leeg" of suiwer ruimte) histories gebruik is vir

verowering en die ontkenning van inboorlinge se grondregte. Dieselfde argument kan kennelik in verband met *Trekkerswee* aangevoer word.

Ter regverdiging van Totius (en die Trekkers) moet gesê word dat BaFokeng en ander Sotho-Tswanas, veral die BaKwena, van die begin van die 15de eeu tot 1823, toe Mzilikazi die streek “ontvolk” het, in die omgewing van die groter Johannesburg gewoon het (Huffman 2010). Die land het moontlik leeg gelyk toe Voortrekkers in die 1830’s begin aankom het. Daar moet bygevoeg word dat historici verskil oor hierdie tydperk van onrus, die Mfecane, en dat daar verskillende interpretasies en menings oor datums en oorsake bestaan. ’n Konferensie is in 1991 by die Universiteit van die Witwatersrand oor hierdie onderwerp gehou en *The Mfecane aftermath: reconstructive debates in Southern African history* onder redakteurskap van Carolyn Hamilton, wat op die referate gegrond is, is in 1995 gepubliseer.

Daar is wel swart werkers in die verhaalgewe van *Trekkerswee* teenwoordig:

Die kraalvee is al moeg gelê;
hul rek die stramme lywe uit.
Daar kom die kaffer ook al aan,
wat koulik oor die douveld gaan
en eers die kalwerhok ontsluit. (“Silwer strale” VII)

– die Kaffers is so baar!
“Daar staan die brood al uitgerys
en die oond is koud! Dis werklik waar,
’n mens moet hul ook alles wys. (“Silwer strale” IX)

Die osse word al losgemaak
en veld toe aangejaag;
’n kaffer stap hul agterna. (“Silwer strale” XVI)

Volgens Bergh (2010) was arbeid ná die vestiging van wit boere en die stigting van die Zuid-Afrikaansche Republiek dikwels ’n probleem. Eienaars van plase in die sentrale deel van Transvaal was geregtig op vier inheemse huisgesinne en hul arbeid, waarvoor hulle ’n loon betaal moes word. Een van die redes vir die skaarsheid aan arbeid was die “skynbare migrasie van sommige inboorling-Afrika-arbeiders van die sentrale distrikte [van Transvaal] na onafhanklike kapteinsgebiede in die omliggende areas om te ontsnap aan die *toenemende vraag na arbeid*” (my vertaling en beklemtoning).

Swart arbeid was dus ’n kwessie van die dag en wit boere in die omgewing sou wel deeglik bewus gewees het daarvan dat daar wel inwoners was voor en tydens die vestiging van wit boere in die omgewing. Totius, gebore in 1877, sou van dieselfde feite bewus gewees het. Daar kan aangeneem word dat die inheemse huisgesinne wat hul arbeid aan die boerebesitter van die plaas verskuldig was, ’n heel ander verhouding met hul omgewing sou gehad het as die wit plaaseienaars met hul “boereparadys”.

3.1.6 Grond as simbool van nasionale identiteit

“Grond, land en mag is van die begin af onlosmaaklik verweef in die psige van die Suid-Afrikaner,” sê Smith in Smith en Steenkamp (2013). Regdeur *Trekkerswee* word die identiteit van die Afrikaner aan die landskap verbind. Die leefwyse van die boere in die gedig is onafskeidbaar van die “plasie” wat ook ’n “koninkrykie” is. Hul landelike omgewing is hul tuiste en bepaal grootliks hul identiteit as trekkers en boere. Soos wat die omgewing verander, word hul identiteit ondergrawe. Armbruster (2001:7) sê in hierdie verband: “[T]he natural environment is always a shaping force of individual and group psychology and identity – and [...] this force can only be ignored at a price.”

Vir die hooffiguur, oom Gert, beteken hierdie verlies aan identiteit ’n vernietiging van sy eiewaarde. In Deel I neem hy ’n sentrale plek in op die fees op Paardekraal en lewer ’n toespraak wat onder meer die hoofpunte van die geskiedenis uitlig. Wanneer hy sy grond prysgee, kontak met sy skoonseun verloor en sy dogter ’n straatvrou word, gaan hy as “arme”, wat “ook maar gaan kyk” (“Grouwe grawe” III), na die Uniefees.

In *Trekkerswee* word die boere se liefde vir die natuur in ’n beskrywing van die lente genoem in “Tog is ons lief haar eerste sprietjies” (“Silwer strale” XI). Die grond word egter om nog twee redes waardeur: omdat dit so ideaal vir die mens en boerdery is en omdat dit aan die boer behoort en vir hom bestem is: “Myn plasie is my Naboths erf,/ deur God verkore vir my saad” (“Goue gode” IV). Die verlies van die boere se grond word gelyk gestel aan slaafskap: “Liefs kort gedroom as Britse grond/ en slawe word” (“Silwer strale” XIV). Die Afrikaners in *Trekkerswee* se identiteit is dus onlosmaaklik verbind aan die grond, maar ook hul verhouding daarmee. Hulle is óf besitters van die grond en daarmee saam vry burgers, óf mense wat nié hul grond besit nie, “Britse [...] slawe” of, soos oom Gert, ’n “arme”.

Wanneer ’n prospekteerder aankom, is hy kennelik ’n vreemdeling:

Nou loop ’n looper oor die Rand,
wat rooi is in sy aangesig;
hy sien niks van die skone land. (“Goue gode” III)

Die “looper” (wat herinner aan “inloper”, ’n skelm of bedrieër) is, anders as die boere, rooi gebrand en dit word aangeneem hy sien nie die skoonheid van die land raak nie, wat hom dubbeld as vreemdeling brandmerk. Dit is ook hierdie vreemdeling wat oom Gert se plaas koop en daarmee oom Gert self, sy lewe as boer en sy identiteit permanent verander.

Hierdie transaksie dui ’n wending in die verhaal aan, die aanloop tot die oorlog en die Boere se nederlaag, sy vrou se dood, die “vervreemding” (“Goue gode” XVII) van sy skoonseun, sy bure en skoonfamilie se wegtrek en Dina se verderf. Die verlies van die grond, spesifiek die plaas en landelike natuur, is dus ’n katalisator wat ’n proses aan die gang sit wat uitloop op die ontering van Dina – simbolies van die vernietiging van die volk se identiteit.

In hierdie verband kan die begrip *waardevermindering van plek* (Smith 2012b:900) genoem word. Oom Gert beleef ’n baie sterk gevoel van verlies wat begin wanneer die omgewing drasties verander en saam met hierdie verandering die betekenis wat hy aan sy tuiste heg

(’n idilliese bestaanswyse, sowel ’n eie as ’n nasionale identiteit, asook ’n liefde vir die grond en natuur self) – vergelyk die beginstrofes van “Silwer strale”:

Dis heuwels, heuwels, heuwels net
Sovér ’n mens se oog kan speur;
Grasheuwels waar ook riwwe gaan,
Met enkele systroompies tussendeur

Daar is geen hoë berge nie,
Want hoog is daar die wêreld self;
En luggies waai daar dun en fris,
Of dit stroom uit die blou gewelf.

En dié van “Goue gode”:

Dis heuwels, heuwels, heuwels net
Sovér ’n mens se oog kan speur:
Maar heuwels sonder struik of gras,
En *droewig-vaal soos as* gekleur.

Langes die heuwels staan ’n ding
Soos die *houtgeraamte van ’n huis*,
Waarbowe *rust’loos wiele draai*
Wat die waentjies optrek met die gruis. (My beklemtoning)

Smith (2012b:900) skryf soos volg oor waardevermindering van plek: “Wanneer ’n plek van vroeëre betekenis en belangrikheid gestroop word, vind deterritorialisering plaas en dan word hierdie ruimtes op ’n nuwe manier bestuur, in ooreenstemming met die gerief en belange van die kapitalistiese magsbasis, wat herterritorialisering tot gevolg het. Verplasing en ontheemding geskied as ruiltransaksie vir [...] sogenaamde opgradering.” Die narratief, die byna balladeske konstruksie van die eerste strofes van elk van die drie dele, taal en trope in *Trekkerswee* toon die proses van waardevermindering van plek aan, sowel as die tragiek wat daaruit voortspruit.

3.2 “*Puine*”: N.P. Van Wyk Louw, *Tristia*, 1962

I: Imperialisme

Milner se park
wilde wrak?
Jameson se saal
vuil en betaal
Kitchenerlaan
loop oor moord begaan
Empireweg
Empaaier wég.

3.2.1 Waardeverandering van name

Van Wyk Louw gebruik plek- en straatname met sterk geskiedkundige assosiasies om twee tydperke in Johannesburg uit te beeld: die tyd van Britse oorheersing en die hede van die gedig, die pas onafhanklike Republiek van Suid-Afrika. Johannesburg word uitgebeeld as 'n stad wat van sy oorheersers ontslae geraak het en nou met hulle kan spot.

Smith (2012b:897) skryf oor die naamgewing in hierdie gedig: “Die wyse waarop sosiale en politieke waarde toegeken word aan plek, asook die spesifieke ruimtelike lokaliteit daarvan, kan nagegaan word in die gedig ‘Puine’ [...] van Van Wyk Louw waarin plek en die uitdrukking van mag deur naamgewing alreeds in 1962 aangespreek word.”

Van Wyk Louw se satire werk met twee stelle waardes: dié van die Britse Empire, waarvan hy plek- en straatname noem, en dié van Suid-Afrika kort ná Republiekwording in 1961. Hy gebruik name wat in die tyd van Britse oorheersing toegeken is en stel dit teenoor hoe dié bakens in die hede van die gedig daar uitsien. In die proses ken hy 'n nuwe waarde aan die ou name toe en suggereer die verloop van geskiedenis en verandering van bewind.

“Milner se park” (kan) verwys na beide 'n buurt in Johannesburg waar die Universiteit van die Witwatersrand in die 1920's gebou is en die Milner Park-hotel en -kroeg. Louw werk hier met drie betekenisse van *park* soos aangegee in *Die verklarende Afrikaanse woordeboek* (Labuschagne en Eksteen 2010): “afgebakende stuk grond met plante en bome”; “beskermdde stuk grond” en “afgebakende plek waar militêre voertuie en geskut staan”. Al drie betekenisse kan aan “Milner se park” gekoppel word, hoewel “plek waar militêre voertuie en geskut staan” nie 'n direkte verband met Milner het nie, aangesien hy staatsman en amptenaar en nie self 'n militaris was nie. Maar watter park ook al hier van toepassing is, wat van belang is, is dat die aard van die plek verander (het). Die woord *park* het konnotasies van kalmte en gestruktureerde natuur, en Louw verwys met “wilde wrak” ironies na óf die universiteit óf die hotel, of moontlik albei. In albei verdwyn die natuuraspek en word dit vervang met mensgemaakte konstruksies waar, in teenstelling met die assosiasies van kalmte, “wilde” gedrag plaasvind. Die universiteit het in die 1960's 'n negatiewe reputasie by baie ondersteuners van die regering van die dag gehad en kan dus Louw se “wilde wrak” wees:

In 1959, the apartheid government passed the *Extension of University Education Act*, which achieved the enforcement of university apartheid. Wits protested strongly and continued to maintain a firm and consistent stand in opposition to apartheid. This marked the beginning of a period of conflict with the apartheid regime. (Extension s.j.)

In hierdie verband kan *wilde* beskou word as 'n verwysing na die idee dat kommunistiese en anti-apartheidsdenke – dus “wild-heid” – by die universiteit geheers het. Die Milner Park-hotel kon óók as “wilde wrak” gesien word. Die hotel was volgens Latilla (persoonlike e-pos 2014) altyd “a solid middle class watering hole and affordable accommodation. I recall in the 1980's it was still well looked after. The guys living there 5 or 6 years ago were perhaps a little more desperate as one would expect from people living ‘long-term’ or ‘semi-permanent’ in a hotel. They spent most nights drinking in the bar.” Hiermee saam gaan die implikasie dat

die “park” – weer eens, met die assosiasie van die tem en beheer van die natuur – nou “wild” geword het, asof dit na die oorspronklike, natuurlike staat terugkeer het; ’n metafoor vir die “bevryding” van Britse oorheersing.

Geen gedokumenteerde verwysing na Jameson se saal in Johannesburg kon opgespoor word nie. “Jameson Hall is most certainly [a] reference to the old Wanderers Hall. Most of the Reform Committee where [sic] members and the grounds were used for drilling by the uitlanders preparing the Jameson invasion” (Latilla 2014). Of “Jameson se saal” na die Wanderers-saal verwys of nie, Jameson is ’n bekende geskiedkundige naam wat in die 1960’s steeds by baie Afrikaners assosiasies van leedvermaak gehad het te wyte aan die verbintenis met die mislukte Jameson-inval oor die Nuwejaarsnaweek van 1895–96, gedurende die regering van die Zuid-Afrikaansche Republiek. Louw se *vuil en betaal* kan gesien word as ’n verwysing na die vervalde huidige toestand van die saal, die mislukking van die inval en die tronkstraf waarmee die deelnemers (insluitende Jameson) “betaal” het. Louw se verwysing is moontlik ook na die een of ander saal wat ná die Britse oorwinning van die Anglo-Boereoorlog gebou en na Jameson vernoem is of informeel só bekend was, maar wat intussen vervalde geraak het. Die implikasie is dat Britse oorheersing verkrummel het.

Die humoristiese “Kitchenerlaan/ loop oor moord begaan” dui verder op die agteruitgang van die buurt Kensington waar die straat geleë is en wat talle Britse straatname het:

Names such as Milner, Roberts and Kitchener line the streets to remind residents of a time, just after the Anglo Boer War ended in 1902, when the British were eager to put their stamp of authority on the Transvaal. Consequently, avenues, crescents and parks all bear the name of well-known British officers. (City of Johannesburg 2011)

Die laaste, triomfantelike woordspel waar na een van Johannesburg se belangrikste deurpaaie verwys word, vorm die klimaks van die gedig. Die sentiment gaan saam met die algemene Afrikaner-euforie ná onafhanklikheid vir blankes.

3.2.2 Identiteitskepping van plek en self

Die oeroue gebruik om deur naamgewing aanspraak te maak op ’n plek kom aan bod in hierdie gedig. Pretorius (1990:2) verwys in haar N.P. Van Wyk Louw-lesing na die “talle historiese verwysings en ontginning van historiese intertekste waaruit sy kritiese herdink van die geskiedenis blyk: enersyds as die kontinuïteit van kulture, en andersyds as die ironiese konfrontasie tussen hede en verlede”; ook verwys sy na “die sterk speelse element” in die bundel. Terwyl die speelse element voorop staan in hierdie gedig – wat dus as teks vra om nie te ernstig opgeneem te word nie – kan dit tog opgemerk word dat hierdie anti-Britse sentiment met sy “ironiese konfrontasie tussen hede en verlede” (Pretorius 1990:2) in die 1960’s ietwat bekrompe voorkom. Afrikaners het nuwer probleme gehad as die nadraai van die Anglo-Boereoorlog ses dekades vantevore: die internasionale gemeenskap het begin met sanksies teen die apartheidsregering. Louw skep nie net identiteit van plek nie, maar ook van self.

Die weglating van ’n tweede stel name wat ’n ander groep se geskiedenis weerspieël, dui op die ideologiese ingesteldheid van die dag: daar word nie verwys na die Sotho en Tswana

wat voor die koms van die Trekkers in die Witwatersrand- en spesifiek Johannesburg-omgewing gewoon het nie. Daar is reeds in die bespreking van *Trekkerswee* hierna verwys, maar bykomend kan genoem word dat navorsing oor die vroeë inwoners in die 1950's en 1960's gedoen is wat aan Louw bekend kon gewees het. Revil Mason van die argeologiese departement van die Universiteit van die Witwatersrand het reeds in 1948 Ystertydperk-artefakte en later tekens van ystersmeltery op die Melville-koppies ontdek. Sy werk het daartoe gelei dat die Koppies in 1963 tot 'n nasionale monument verklaar is (Davie 2009).

As aangeneem word dat Transvaal se eerste wit kolonisasie in die middel-19de eeu deur die Trekkers was, bied die afwesigheid van Sotho- en Tswana-name in die gedig 'n blik op die heersende ideologie waarin Louw in 1962 geskryf het. 'n Postkoloniale lees van "Puine" beaam Smith (2012b:897) se stelling: "Die proses waardeur oor plek geskryf en 'n naam aan die plek toegeken word, is deel van die proses van identiteitskepping, beide van die plek en van die self. Om plek te benoem kan gesien word as 'n uitbreiding van die self in die omgewing." Louw werp 'n blik op Afrikaners se ingesteldheid teenoor hul betreklik onlangse geskiedenis – die behoefte om deur spot en satire die ou, maar nie vergete nie, wond van die Anglo-Boereoorlog te besweer, maar ontbloom ook 'n versweë, selfs onerkende, praktyk van ouer en (met die verskyning van *Tristia* in 1962) nog voortdurende oorheersing van 'n ander bevolkingsgroep – ook 'n vorm van empire.

3.3 "Stadswyk": S.J. Pretorius, Die mummie en ander verse, 1963

Hier staan die voorskootvrouens, maer of vet,
alewig in die ander tyd, of spook
wanhopig met hul besems teen die rook
en roet van treine wat die plek besmet.
'n Man sit soms met kruisbande en pet
na hy die heelnag 'n masjien moes stook:
net soos die asswart boompies klou hy
nog aan die lewe met 'n stug verset.

En langsaan rys die kerkhof, soos 'n woud
van steen die Jodedeel ... en wanneer, goud
tot as verkleur, die son oor Melville skemer,
speel kinders in die straat: hul voetbal hop
tussen die bome deur en dikwels op
die stoep van die begrafnisondernemer.

3.3.1 Die omgewing in die gedig

Hier is 'n geleentheid vir 'n speurtog in die klein om vas te stel waar in Johannesburg Pretorius se gedig geplaas is. Terwyl die voorstad Melville genoem word, is dit duidelik uit ander geografiese leidrade dat die stadswyk van die gedig êrens anders is. Waarom dit saak maak, word duidelik wanneer daar gekyk word na die maatskaplike aspekte van plek en die rol wat hierdie stadswyk speel in wat Buell (2005:63) translokale en selfs globale ekonomiese kragte noem.

Vanuit die geïmpliseerde beskouingspunt van die waarnemer staan die vroue in die straat of voor hul huise, wat aandui dat die erwe klein is; boonop vee hulle self. Dis dus 'n buurt met goedkoop behuising. "Alewig in die ander tyd" is nog 'n aanduiding van die lae inkomste van die inwoners, soos wat die Verenigde Nasies se Bevolkingsfonds dit indirek stel: "Gesinsbeplanning is 'n kragtige maatreël om armoede te bestry. Universele toegang tot gesinsbeplanning is egter nog nie 'n werklikheid nie – veral onder die armstes" (Family planning and poverty reduction s.j.). Die "rook en roet" dui aan dat die wyk naby 'n spoorwegstasie is. Die man is 'n skofwerker, klaarblyklik 'n stoker. Die plek is ook langs 'n kerkhof. Vrededorp, 'n buurt met laekostebehuising, is die waarskynlikste kandidaat vir Pretorius se stadswyk. Dit is tussen die Brixton- en Braamfontein-begraafplaas en naby die Braamfontein-spoorwegstasie, en reeds sedert die vroeë 1890's het arm Afrikaners daar begin woon (Brink 2008). Op die westelike rif van Johannesburg geleë, moes dit in die 1960's, in 'n tyd met minder hoë geboue, 'n goeie uitkykpunt gebied het om oor Melville (noordwes van en laer as Vrededorp) uit te kyk en die son te sien sak het. Die liriese spreker, 'n geïmpliseerde waarnemer op 'n fiktiewe uitkykpunt binne-in die buurt, beskryf die omgewing deur middel van die menslike figure daarin. Die "voorskootvrouens", 'n man "met kruisbande en pet", die kinders wat in die straat speel, dra by tot die visuele indruk van hoe die plek bewoon word.

Roberts (1999:40) sê kritici van stedelike poësie moet maniere vind om omgewingsruimte ("environmental space") ook op ander maniere te definieer as om na landskap te verwys. Só kan hulle dit vermy om idees ("notions") van plek onwetend na aanleiding van "natural fact (and/or wish)" te konkretiseer, en hierdie ruimtes liever na aanleiding van sosiale prosesse ontleed. Hy noem die "reading [of] textual spaces of the poetic city [waarmee hy bedoel die stad soos in die gedig uitgebeeld] not just as they are surveyed, but also, more importantly, as they are produced and used as part of [...] the 'built environment'" (Roberts 1999:40). In 'n bespreking van Jonathan Swift se "A description of the morning", sê hy oor die figure in die gedig: "The setting of their lives [...] is something they themselves create in part out of their mundane activities." Hierdie bedrywighede, sê hy, "make legible the urban world" (Roberts 1999:40). In "Stadswyk" is dit die swanger vroue wat vee, die man wat sit en die kinders wat speel wat die plek vir die leser "leesbaar maak" of selfs skep.

3.3.2 Johannesburg as tuiste

Buell (2005:68) se stelling oor plek-assosiasie-digtheid ("platial thickness") kan in aansluiting hierby genoem word. Die figure in die gedig se bedrywighede illustreer die "thick platial identity" in teenstelling met abstrakte ruimte waarna Buell (2005K:1708) verwys. Hy gaan voort: "Ecocriticism [...] has tended to favour literary texts oriented toward comparatively local or regional levels of place-attachment"; dit het 'n "tendency to privilege experiences of platial thickness" (Buell 2005:71). Volgens hom (2005:71) word plek as fisiese omgewing, sy dit hoofsaaklik gebou of natuurlik, gelyktydig deur subjektiewe waarneming en deur geïnstitutionaliseerde sosiale ordening gekonstitueer. Die liriese spreker in "Stadswyk" verskaf sowel geografiese inligting oor die plek as bykomende inligting oor die sosiale omstandighede en lewens van die inwoners deur wat hulle doen en hul gevoelens daaroor te beskryf. Saam verskaf hierdie inligting plek-assosiasie-digtheid.

3.3.3 Die figure in die gedig se verhouding met die omgewing

“To be a body, is to be tied to a certain world,” skryf die Franse fenomenologiese filosoof Merleau-Ponty (2002:169). Dit is juis hierdie plek-verbondenheid of selfs plek-gebondenheid (eerder as ’n vrylik gekose verbintenis) wat die rede is vir die onvergenoegdheid van die figure van volwassenes in die gedig. Hul werkersklasstand en armoede laat hulle geen keuse nie – die vrouens vee “wanhopig”, die stoker “klou [...] aan die lewe met ’n stug verset”, en die wending in die sekstet van die sonnet suggereer dat al wat hierdie inwoners en hul kinders het om na uit te sien, die dood is.

Só ’n lesing word bevestig deur Van Rensburg (1986:7) se stelling dat S.J. Pretorius die “eensame, versukkelde stadsafrikaner” as tematiese stof gebruik. Sy gaan verder en sê dat dit deel van ’n “oorheersende negatiewe ingesteldheid teenoor Johannesburg” in die Afrikaanse poësie vorm (1986:40).

3.3.4 Materiële, maatskaplike toestande en ekonomiese kragte

Buell (2005:62–3) sê voorts oor “plek”, wat hy sowel teenoor “ruimte” as teenoor “nieplekke” (Marc Augé se term vir kantore, inkopiesentrums, klubs, vervoerinfrastruktuur en dies meer) stel:

One cannot theorize scrupulously about place without confronting its fragility, including the question of whether “place” as traditionally understood means anything anymore at a time when fewer and fewer of the world’s population live out their lives in locations that are not shaped to a great extent by translocal – ultimately global – forces.

Die stelling kan aan die hand van hierdie gedig geïllustreer word.

In die hede van die gedig is die “translokale kragte” wat die aard van hierdie plek bepaal, reeds gevestig. Die spoorweë en sy infrastruktuur is noodsaaklik vir die uitvoer van Johannesburg se goud; hiermee saam gaan rook en roet “wat die plek besmet”, asook werkverskaffing; veeleisende, laagbesoldigde handarbeid. Terselfdertyd bring hierdie kragte onkeerbare verandering. Terwyl die man in die gedig geen ander toekoms kan sien as ’n lewe wat onveranderd sal voortduur met geen ander vooruitsig as die dood nie, is die materialiteit van die plek wat uitgebeeld word, “fragiel”, om Buell se woord te gebruik. Die gemeenskap in hierdie stadswyk waar vroue mekaar kan sien terwyl hulle werk en mekaar ken, en waar kinders in die straat speel, het 50 jaar later, met die skryf van hierdie artikel, bykans verdwyn. In die plek daarvan is ’n ál groter wordende anonimiteit, kenmerkend van ’n groeiende stad. Buell se “translokale en uiteindelik globale kragte” stu voort.

3.3.5 Die natuur in die stadswyk

Pretorius maak drie maal melding van die natuurelement “bome”: eerstens is daar die voorstedelike, “asswart boompies” waarvan die groei (waarskynlik) deur die roet van treine belemmer word; dan die “woud van steen”, ’n ironiese gebruik van ’n natuurelement wat verwys na ’n begraafplaas waar daar geen lewe en groei meer is nie – die uiterste vorm van

die “verstedeliking” van die natuur; en laastens die bome waartussen die kinders met hul bal speel. Die jukstaposisie van kinders wat tussen die swart boompies speel, en hul bal wat op die stoep van die begrafnisondernemer hop, verwys terug na die uitsigloosheid van die werker. Die gevoelswaarde wat aan die bome in die gedig gekoppel word, is van die elemente wat die persoonlike verwantskap met die plek aandui en dit só van ’n abstrakte ruimte onderskei.

Pretorius gebruik klein besonderhede oor die inwoners van die buurt en hul bedrywighede wat, vanuit ’n ekokritiese hoek beskou, ’n blik werp op die ekonomiese kragte wat tot ’n groot mate hul leefwyse bepaal, en bied terselfdertyd ’n visie van die menslike bestaan binne so ’n beperkende leefwyse.

3.4 “Wat mis jy nie”: Rosa Keet, *Hystera*, 1974

ag lautrec wat mis jy nie
vandag in hillbrow nie
of glimlag jy soos ek
vir die dame
met dofpers hare
en verwagtende knieë
haar neus
is so skilderagtig krom
loer jy soos ek
na die man
met die glinsterpienk naels
en ronde boude
sy adamsappel
is so aanloklik groot
staar jy soos ek
na die mense
met nuuskierige nekke
wat om die rooibloom meisie
sonder vlerke
op die sypaadjie reg
onder highpoint drom

3.4.1 *Plek in die gedig*

Die enigste verwysings na plek is “hillbrow”, “op die sypaadjie” en “highpoint”. Dit is die figure wat deur die liriese spreker waargeneem word, hoe hulle lyk en beskryf word en hoe hulle in die slot van die gedig optree, wat die aard van die omgewing aandui en digte plek-assosiasies verskaf.

3.4.2 *Representasie van Johannesburg as tuiste*

Die liriese spreker van “Wat mis jy nie” beskryf ’n toneel asof dit ’n skildery of spektakel is. Daarby is die informele aanspreek van die skilder (Henri de Toulouse-) Lautrec deel van die uitbeelding van die gedigomgewing.

Toulouse-Lautrec (1864–1901) was by uitstek ’n skilder van Parys se stadslewe en die soms dekadente teaterlewe van die laat 1800’s. Volgens die webwerf van die Toulouse-Lautrec-stigting word hy as een van die grootste skilders van die postimpressionistiese periode beskou. Hy was ’n gereelde besoeker aan nagklubs, veral die Moulin Rouge waar daar ná sy reeks plakkate van vertonings ’n permanente sitplek vir hom gehou is:

He was masterly at capturing crowd scenes in which the figures are highly individualised. [...] His treatment of his subject matter, whether as portraits, scenes of Parisian night-life, or intimate studies, has been described as both sympathetic and dispassionate. (Toulouse-Lautrec Foundation s.j.)

Een van sy bekendste skilderye, *Au Moulin Rouge*, word só beskryf:

Toulouse-Lautrec sien deur die vrolike oppervlak van die toneel, hy kyk na [die figure] met ’n genadelose skerp oog vir hul karakter [...] (H)y wys hier ’n atmosfeer so vreugdeloos en neerdrakkend dat ons nie anders kan as om dit as ’n plek van onheil te beskou nie. (Janson 1962:513)

Wanneer die spreker dus Toulouse-Lautrec herhaaldelik betrek (“glimlag jy soos ek”, “loer jy soos ek”, “staar jy soos ek” en ook in die titel, “Wat mis jy nie”) by haar blik op Hillbrow, word ’n sekere spektrum figure geïmpliseer: op die oog af kleurvol, interessant of eksentriek, maar met die suggestie dat daar iets minder positief onder die oppervlak is. Hiermee saam word die aard van die liriese spreker se beskouing ontbloot – dit is tegelyk “dispassionate”, ’n onpartydige, rasonale waarneem, en “sympathetic”, ’n kyk verby die oppervlak. In *Au Moulin Rouge* word vreugdeloosheid en neerdrakkendheid gesuggereer; in hierdie gedig word die indruk van leegheid of oppervlakkigheid geskep. Wanneer die mense saamdrom om die meisie wat na haar dood gespring het, is daar slegs nuuskierigheid. Die tragedie word aangebied as skouspel wat skynbaar emosieloos deur die figure en die spreker bekyk word.

Op hierdie manier word Hillbrow, gesteun deur visuele implikasie en die verwysing na die skilder, uitgebeeld as ’n plek waar mense – hul kleurvolle, interessante voorkoms ten spyt – van diepte of menslikheid ontnem is. Hier is, soos deur die titel gesuggereer, ’n tragiese gemis.

3.4.3 *Die figure in die gedig se verhouding met die omgewing*

Volgens Oppermann (2011) is stedelike ekokritiek geïnteresseerd in hoe die ontwrigting van die omgewing deur verstedeliking “the conception of place and human imagination” verander. Sy sê dat menslike verbintenis aan, of bande met, plek gevolglik ’n kwessie word nie van behoort in ’n omgewing nie, maar van ekonomiese belange oorheers deur sosio-ekonomiese en politieke instellings. In “Wat mis jy nie” suggereer sowel die liriese spreker se

onbewoë beskrywing van die “spektakel” as die figure in die gedig se reaksie op die meisie wat selfmoord pleeg, dat nóg die spreker nóg die figure ’n gevoel van “behoort” aan hierdie plek het, ook dat daar geen gevoel van gemeenskap bestaan nie. Die inwoners van Hillbrow woon hier omdat dit bekostigbare behuising bied; die besoekers kom om vir ’n rukkie die interessantheid van die plek te beleef voordat hulle weer vertrek.

3.4.4 *Psigo-ekokritiese aspek*

3.4.4.1 Die effek van die afwesigheid van die natuur

Glotfelty (1996:xxi) voer aan:

Psychology has long ignored nature in its theories of the human mind. A handful of contemporary psychologists, however, are exploring the linkages between environmental conditions and mental health, some regarding the modern estrangement from nature as the basis of our social and psychological ills.

Roszak (1992:39) wys op gebreke in die benadering van sowel omgewingsaktiviste (wat mense na hul saak wil oorhaal) as moderne sielkundiges se beskouing van menslike motivering en sê die alternatief is om die skakel van erbarming wat tussen mens en aarde bestaan, te vind. In die gedig suggereer die beeld van ’n eksotiese voël in “die rooibloom meisie/ sonder vlerke” ’n skakel met die (afwesige) natuur, en die gedig in sy geheel toon juis die sonderlinge afwesigheid van erbarming tussen die figure.

3.4.4.2 Vereensaming in die stad

Die vereensamende effek van ’n groot stad is al wyd gedokumenteer. ’n Studie in Vancouver, Kanada, het getoon dat van die bydraende faktore tot ’n “lack of connection”, “dense high-rise apartment life-styles, our fast-paced modern society, and citizens’ general lack of interest in getting to know one another” (Carras 2013) is, en in ’n opname in 2012 deur die BBC het 33% van Londen se inwoners gesê hulle voel dikwels of altyd eensaam, en in die binnestad was die syfer selfs hoër, 38%. Marjorie Wallace (2012) van die geestesgesondheidsorganisasie Sane sê dit is nie ’n groot stap van gedurig eensaam voel na kliniese depressie nie. Die hoëdigheidsbuurt Hillbrow kan vergelyk word met die binnestede van Vancouver en Londen en daar kan aangeneem word dat soortgelyke syfers hier van toepassing is. Volgens die BBC-opname gaan die toename aan eensaamheid gepaard met ’n afwesigheid van ’n gevoel van samehörigheid.

Keet suggereer deur haar opnoem van sketsmatige onvoltooide dele van figure (“die dame/ met dofpers hare/ en verwagende knieë/ haar neus/ is so skilderagtig krom” en “die man/ met die glinsterpienk naels/ en ronde boude/ sy adamsappel/ is so aanloklik groot”) die “onvolledigheid” – verontmensliking – van mense in Hillbrow. Dit is veral in die klimaks van die gedig waar die selfdood en die reaksie daarop hierdie suggestie verstewig.

3.4.4.3 Die stedelike kultuur

Roszak ondersoek die grondoorsake van die effek wat stede op mense het. Hy argumenteer dat in geologiese tydverloop gesien, dit slegs in die laaste fraksie tyd is dat stede en daarna nywerheidstede ontstaan het, besoedeling oor die planeet heen versprei het en mense in hul miljoene na stede begin stroom het. “What we experience in our time in a thousand forms of discomfort, unsightliness, disease, originates in this sudden, spreading rash of industrial cities.” Hierdie “rash” noem hy “City Pox” (1992:216–7). Hy voeg by dat industrialisasie die stad se vervreemding van die natuur ingegrawe het. Dit het die stedelike kultuur se “psigotiese gewoontes” meer solied geïnstusionaliseer en gerasionaliseer. Hy noem van die emosionele siektetoestande wat sielkundiges gereeld sien en die pasiënte wat hulle probeer behandel: “mense byna hysteries, mense belas met depressie wat na selfmoord neig, mense wat ly aan hallusinasies, mense wat katatonies geword het, mense wat afskuwelike nagmerries kry, mense wat na wanhoop gedryf word deur paranoïese wanindrukke (1992:219–221). Hy voeg by: “It may well be that more and more of what people bring before doctors and therapists for treatment – agonies of body and spirit – are symptoms of the biospheric emergency registering at the most intimate level of life” (1992:308).

Roszak se idees loop te wyd om dit ten opsigte van hierdie gedig kortliks te bespreek. Keet laat die leser met die minimum inligting oor die “rooibloem meisie/ sonder vlerke”, maar slaag daarin om met hierdie minimalistiese gegewe “agony of spirit” en isolasie te suggereer.

3.4.5 Natuur in die gedig

Die enigste niemenslike element waarna (indirek) verwys word, is ’n voël, in “sonder vlerke” in die derde laaste reël. Nietemin herinner die “dofpers hare”, skilderagtig krom neus, “glinsterpienk naels”, “ronde boude” en adamsappel “aanloklik groot” (wat suggereer dat dit iets is om te eet, in ’n plek waar alles mekaar eet) eerder aan eksotiese diere of voëls as aan mense. Hierdie byna surrealistiese verwysings is ironies, aangesien hier geen “natuur” teenwoordig is nie, slegs *betonoerwoud*, met sy reputasie van verontmensliking.

Rozelle (2002) verwys in haar bespreking van die werk van T.S. Eliot, Nathanael West en William Carlos Williams na “a central aspect of modernity [as] the reduction of nature to its visual image” en meen dat hierdie skrywers se werk die “foreboding notion” suggereer dat tegnologiese en stedelike ontwikkeling “might well erode both nature and community” en dat hulle reageer op die spirituele gebreke van stedelike ruimte. Sy voeg by dat hierdie drie skrywers se werk ’n sleutel tot huidige ekokritiek is omdat hulle ’n etos van onvolhoubaarheid aandui wat die stedeling diskonnekteer van die “pleasures and responsibilities of place”. Hierdie diskonneksie wat gesuggereer word in die gedigfigure se visuele verwantskap aan diere, maar in ’n plek waar daar geen natuur is nie, kan ook gesien word as deel van Keet se uitbeelding van geestelike en spirituele gebrek.

3.5 "44": *Wilma Stockenström, Monsterverse, 1984*

Intrede van die groot kalmte. En tog
lê wis en onwis soos lig en skadu.

'n Maan met hokhoses in sy laaste kwartier
blaf so bleek oor township en buurt,
oor die hunkerende staar van ogiesdraad,
oor onrus se hand oor 'n muur van beton.

Skadu gelyk aan gelyke lig.

Geluide sit gevang in eie afstand.
Sit vas in verwarde takke geluide.
'n Skilderkopnag van lig en skadu
lê en blêr in die dreun van masjiene.

Die konsternasie van geweld en geboorte
gaan skreeuend heen soos heengaan.
Tjank afgetrap. Die maan is dol.

Hiëraties hou die dood die lewe,
embrio, die skaam een, in 'n emulsie
van spikkels lig en skurende stilte.
Hy wag om te kom, die maangeborene,
die opgekrulde kind met name skrik,
met name hongersnood en skraal ontbering,
met dief die pa en bedel die ma
kom hy, die droë hongerkind met sy groot
groot oë en lang lang bene en treë
die strate af in lig van lamppaal knoetsierig
sigbaar, kind wat langsaam tree, die kind.

Hoe lig die lig en doods die rumoer.

'n Slapende stad is skoon asem.
In die asem sluimer gewoonlik geheue.
Daarin word mens wakker en leef binne
'n dag, 'n kol omring deur nag,
van vooraf aan weer oor. Nimmereindigend.

Nimmereindigend die gesnak en geknutsel,
hand-op-die-blaas omhelsing van welvaart.
Hier is 'n stelsel wat roep om kundige
ingeklankte applous, daarmee gepaardgaande
die bekronings van eie prestasie. Hau!

Wat bly oor van kinders as hul durf
hokgeslaan, as hul in memoriams?
Die slap jong lote, wat bly oor?
Hot en bles word gebie vir ons kinders.
Op die windstrekewisselaar hoeveel singel
af na 'n afrit van 'n vergesig?

Wat bly oor van die gebulder van die kleinburger
as hy die oormaat aan bedrog van sy droom onthou?
Hy is skuimrubber wat bulder, die kleinburger.
Hy ontbind nie in goddelike verrotting nie,
hy verbrokkel tot vlokke van 'n vulliswind,
waai tot ver in die veld, teen dorings vas
waar die borsviool van die wind herinnering speel,
waar slaapstasies snork en psalmpompies kreun,
die bekfluitjies lig van treintjies subiet
gedomp daar waar afstand sy arms
vou, en afgetrokke staan kyk.

Die nag maak sy een oog oop soos 'n uil.

'n Kind se asemhaling is soet onvermoede
van roggel en skop, die kind met motte
lieftalig plat op die ooglede,
wakend aldus oor sy wisseling van wense,
waarmerk en waarmerk van onskuld
hierdie verlorenes tussen grys en goud,
hierdies van die tussenlig. Ou hipofise
verrig versteek sy werk, bemoeisieke
maaiër onder die harsings se tweelinglobbe
tweeling-glibberig-apart; en talryke
roerlose slakke in die holtetjies van wees
skei hulle inmenging af, slu,
slymerig, na binne gekeer en bot.

So, ou patroon, wat kan jy daarvoor,
jy met varkmasels van drifte in die vlees,
dat jy wil opsnork eendag se eendag,
en wil hoog opgee met stories lank
en wil opskiet tot 'n boom van wins,
breed en fors van vertakte belange?
G'n wonder die dae trek hul veelkleurig
aan om suf versaagdheid te oorrompel.
G'n wonder die nagte vergaan in geluide,
ontploff stroboskobies in disko's van opstand.
Insypelend, deurentyd, dienswillig die bydrae
van klier en gier vir die leef om te sterf.

Deurentyd dra die kind die dood saam
en soek 'n graf, en soek, en vind die klip,
die klip hy lê, hy lê die wêreld vol,
nou gôï die kind die klip. Hy gôï.

Kyk, die kind is die dood wat kom, hy kry
sertifikate bymekaar en rus hom toe
om lewe te verower ter wille van die dood.
Kyk, die kind met die kratergesig byt
sy naels tot op die lewe, die kind
in luiers trappelend dood en geweld,
en listig groeiend tot gemelike oudag.

Waar ek oor stiltes wou praat ... was dit
die uil? Waar ek als anders wou
Stel, oor singende skadu's wou praat.

Die wind het ook sy skadu. Hy sleep dit
vlug saam, ylings. Dit raak ons skaars.
Dit vertrek steeds, soos te merk is aan takke,
takke van T.V.-antennas, lamppaaltakke;
die skadu, die sku onderkant van die wind,
het lankal gee pad, het sag soos hare
oor iemand se gesig geveeg en 'n trek
nagelaat van innige ontsteltenis.

Waar ek oor lig wou praat en skadu
en die kalmte nou. Die skadu's klink
soos tinkinkies, baie klein.
Die tinkinkies skuil in die skadu's,
klein, baie klein. En dit is
groot gejuig, is groot gejuig wat klink.
Aanstons gaan 'n wêreld ondanks
begin en ondanks die voortsetting
uitmekaar spat in lig en lied,
o hart van bloeiende klank, en jy,
aarde, met die maanhaar van lig,
hou jou spokende maan agter jou.

Die gedig toon deur die uitbeelding van die omgewingsmatigheid van die township – ten opsigte van lewensgehalte, sosiale euwels en die gebrek aan 'n toekomsvisie van die inwoners – die uitwerking van sosiopolitieke besluite op die lewens van individue. Hierdie bespreking vanuit 'n ekogeregtigheidsoogpunt dui aan dat só 'n benadering minstens een vlak van betekenis kan belig. Vanweë die digtheid van Stockenström se werk en haar ryk beelde wat in soveel rigtings heenwys, is dit onmoontlik om hierdie enkele betekenisvlak af te sonder van ander vlakke van betekenis.

3.5.1 Die omgewing in die gedig

Van die tweede strofe af word die omgewing betrek: “’n Maan met hokhoes in sy laaste kwartier/ blaf so bleek oor township en buurt”, en met hierdie afbakening van “township” aan die een kant en “buurt” aan die ander begin Stockenström se politieke kommentaar. Botha (1985) sê in ’n TV-onderhoud: “Die landskappe in haar verse en dit veral in *Monsterverse* ook, lyk byna soos ná die apokalips as’t ware [...] daar is ’n gebrek aan plantegroei, ’n gebrek aan koestering en knusheid [...] dit is onherbergsaam”, maar Stockenström verskaf wel ’n klompie topografiese eienskappe. Sy beeld ’n teenstelling tussen township en buurt uit deur onder meer fisiese omgewingselemente van die township te noem, maar dit te verswyg oor die “kleinburger” se buurt. In die township is “ogiesdraad”, “muur van beton” en “dreun van masjiene”; verder word die aard van die omgewing opgeroep deur aspekte van lewensomstandighede soos “konsternasie van geweld en geboorte” en “die opgekrulde kind met name skrik,/ met name hongersnood en skraal ontbering,/ met dief die pa en bedel die ma”, en later: “hierdie verlore nes tussen grys en goud/ hierdies van die tussenlig”.

Op een vlak dui hierdie reëls op mense wat nie baat vind by die goud van Johannesburg nie; op ’n belangriker vlak, of eerste vlak van betekenis, kan gesê word dat “verlore nes” verwys na alle kinders, wat nog nie die “roggel en skop” van bestaan vermoed nie.

Wat die “kleinburger”-buurt betref, word slegs karaktertrekke genoem soos die kleinburger wat “skuimrubber wat bulder” is, of gebruike van die inwoners daarvan, soos in die “hand-op-die-blaas omhelsing van welvaart” – wat tweeledig verwys na sowel die inwoners van die buurt se voorliefde vir al wat welvarend is as die township wat reg langs die ryk buurt geleë is.

3.5.2 Johannesburg as tuiste

Johannesburg word uitgebeeld as ’n plek met twee soorte omgewings: buurt en township. Die lewensomstandighede wat in die township heers, word met besonderhede voorgestel en staan sentraal in die politieke en sosiale kommentaar. Inligting oor die township as tuiste word grootliks deur middel van haglike sosiale toestande en armoede aangedui, terwyl min oor die buurt gesê word.

Die ekonomiese en maatskaplike stelsel en sy magstrukture wat ’n spesifieke rassegroep tot die omgewing van die township beperk, word gekritiseer deur die voorstelling van die magshebbers:

Hier is ’n stelsel wat roep om kundige
ingeklankte applous, daarmee gepaardgaande
die bekronings van eie prestasie. Hau!

Die generiese inheemsetaal-uitroep “Hau!” bring weer die teenstelling tussen (wit) welvaart en (swart) armoede na vore.

3.5.3 *Natuurbeelde in die gedig*

Stockenström gebruik regdeur hierdie gedig natuurbeelde wat 'n kosmiese dimensie by die gegewe betrek. Die "(m)aan" in die derde reël dui aan dat dit nag is, maar dié maan het "hokhoses" ('n aansteeklike hondesiekte wat veral voorkom waar honde saam in hokke aangehou word) – dit word geïmpliseer dat alles nie wel is met die óndermaanse nie. Die maan is ook "dol", wat na aanleiding van die voorafgaande "hokhoses", "blaf" en "(t)jank", hondsdelheid en honde wat vir die maan huil, suggereer – alles deel van die "onrus" wat in die tweede strofe genoem word. Die "(m)aan met hokhoses" suggereer verder dat die gegewe oor die plaaslike verbind is aan die groter, natuurlike omgewing en die kosmiese.

Die verbintenis tussen kosmiese en kleinwêreldse – spesifiek die "township en buurt" – word voortgesit in onder meer die omgewingsbeelde wat 'n metafoorpaar vorm in die kleinburger wat soos skuimrubber nie in "goddelike verrotting" ontbind nie, maar "verbrokkel tot vlokke van 'n vulliswind" en "tot ver in die veld, teen dorings vas" waai. Die metafoorpaar is "goddelike verrotting" en "vlokke van 'n vulliswind". Hierdie reëls dui op 'n omgewingsbewaringsoomblik in die gedig: "goddelike" stel die verrotting as alchemiese transmutasie (of natuurlike kompostering) voor, terwyl die skuimrubber wat verbrokkel en die veld inwaai, nie bioafbreekbaar is nie en tot omgewingsprobleme lei. Dié reëls betrek egter ook die sosiopolitiese gegewe van die gedig deurdat sy suggereer dat die "stelsel" wat welvaart omhels (9de strofe), soos die kleinburger, byna onafbreekbaar is en dat die gevolge daarvan baie lank duur en ver uitkring.

Stockenström gebruik ook beelde van klein dierlike aard, soos die "motte/ liefdig plat op die ooglede" van die slapende kind, wat positiewe assosiasies van onskuld het, en in die laaste strofe die skadu's wat soos "tinktinkies, baie klein" klink – weer 'n positiewe beeld wat hoop en lewenskragtigheid oproep. In teenstelling hiermee is daar die "bemoesieke/ maaier" van die pituitêre klier en die kleiner "talryke/ roerlose slakke", 'n beeld vir hormone wat fisiologiese funksies beïnvloed. Assosiasies met "maaier" en "slakke" is minder positief, en selfs negatief, en suggereer 'n menslike natuur wat passief en primitief is.

Beelde uit die groter natuurlike omgewing in die laaste reëls, naamlik "en jy,/ aarde, met die maanhaar van lig,/ hou jou spokende maan agter jou", betrek 'n groter kosmiese oorsig. Die visie van die slapende stad mag donker wees, maar die gedig suggereer dat hierdie stad en hierdie menslike lewe 'n plek het in die groot geheel van die kosmos. Vanuit 'n eerstegolf-ekokritiese hoek gelees, kan gesien word dat Stockenström se natuurbeelde nie antroposentrië is nie, maar suggereer dat die mens 'n onderdeel van 'n groter kosmos vorm.

3.5.4 *Die figure in die gedig in hul omgewing*

Die reëls "Op die windstrekewisselaar hoeveel singel/ af na 'n afrit van 'n vergesig?" is tekenend van hoe min die "jong lote" wat in die township woon, daar wíl bly. In die beeld van 'n lewenspad wat deur 'n snelweg met wisselaar of kruising voorgestel word, word aangedui hoe min kans hulle het om daar weg te kom en na 'n "vergesig" weg te draai.

Terwyl hier geen karaktervorming ter sprake is nie en buite die suggestie in die reëls hier bo geen figure is wat die een of ander gevoel teenoor hul omgewing het nie, word deurlopend 'n beeld van 'n kind se tipiese lewe in 'n township-omgewing gebruik. Hier is nie soseer 'n verwantskap met die omgewing nie, as 'n uitbeelding van mens-in-omgewing. Evernden (1996:95) se argument dat die mens nie as 'n diskrete entiteit en nie buite sy konteks kan bestaan nie, is hier relevant: “we must deal with the individual-in-environment” (1996:97); en ook: “There is no such thing as an individual, only an individual-in-context, individual as a component of place, defined by place” (1996:103). “Alle menslike ondervinding begin by plek,” stel Smith dit (2012b:890).

Stockenström se beeld van die kind loop deur van “embrio”, “die opgekrulde kind” wat selfs voor geboorte die “name skrik/ name hongersnood en skraal ontbering” het, tot waar hy “met sy groot/ groot oë en lang lang bene” tree, dan begin ontwikkel en potensiaal toon, soos:

Wat bly oor van kinders as hul durf
hokgeslaan, as hul in memoriams?
[...]
Op die windstrekewisselaar hoeveel singel
af na 'n afrit van 'n vergesig?

en later, die voorspelling van wat hy te wagte kan wees in

'n Kind se asemhaling is soet onvermoede
van roggel en skop

tot waar die beeld van die kind 'n metamorfose ondergaan na 'n suggestie van opstand:

Deurentyd dra die kind die dood saam
en soek 'n graf, en soek, en vind die klip,
[...]
nou gôï die kind die klip. Hy gôï.

Hierdie opstandbeeld aktiveer terugwerkend die metafoor van die kind in die reëls

Hy wag om te kom, die maangeborene,
die opgekrulde kind met name skrik,
met name hongersnood en skraal ontbering

wat nou ook gelees kan word as 'n voorspelling van opstand. Dieselfde omstandighede waarbinne die kind gebore word – sy omgewing – gee dus ook geboorte aan opstand. As 'n mens kan praat van 'n verhouding met sy omgewing, is dit een van uitgelewerdheid en weerstand.

Op 'n ander vlak as die ekokritiese moet bygevoeg word dat Stockenström “kind” ook aan dood gelykstel: vergelyk die reël “Kyk, die kind is die dood wat kom.” Hierdie gelykstelling betrek 'n groter universaliteit en verwys só na die mens of individu in die algemeen. Dit word versterk deur die sinspeling op Leipoldt se “Sekretarisvoël”, en volgens Kannemeyer

(1988:25) bevestig dié verwysing na Leipoldt sy (Kannemeyer se) lesing dat die kind wesenlik ontuis in hierdie wêreld gebore word, soos in:

die droë hongerkind met sy groot
groot oë en lang lang bene

en Leipoldt se reëls:

Sekretarisvoël met jou lange bene,
Met jou vaalgrys vere en lang, lang lyf,
Met jou groot, groot oë, wat maak jy hier?

3.5.5 Materiële, maatskaplike, ekonomiese en ideologiese waardes in die gedig: ekogeregtigheidskritiek

Omstandighede in die township toon die effek van sosiopolitieke besluite en die uitvoer daarvan. In hierdie verband kan Bezuidenhout (2013:10) se stelling genoem word: “Alhoewel ruimtelikheid enige literêre teks implisiet begrond, word die eksplisiete spanning tussen die oop ruimtelikheid van landskappe en die inperking van persoonlike vryheid, kreatiwiteit en agentskap soveel meer sigbaar in die konteks van geweld en politieke onderdrukking.”

In aansluiting hierby verwys ek ook na ’n onderhoud wat Michael Bennett met Andrew Ross voer, waar Ross die vraag vra of ’n “groen uitkyk op stedelikheid” nie aandag moet gee aan onder meer “die herverdeling van rykdom, de facto-rassesegregasie, beskerming van dienste en onderrig, hervorming van politieke besluitneming op stads- en staatsvlak nie”. Hy maak die stelling dat tensy daar aandag gegee word aan hierdie sosiale aspekte, dit onmoontlik is om die effek op die werklike omgewing te begryp (Ross en Bennett 1999:18).

Dit is juis hierdie sosiale aspekte, die gevolg van “politieke besluitneming op stads- en staatsvlak”, wat in die gedig uitgelig word. Smith (2013) voer aan: “Plek is in essensie onlosmaaklik verbind met klas en ras en gender. Dit behoort te lei tot historiese selfbegrip – hoe daar in die verlede met plek omgegaan is, hoe gewelddadige strukture van mag en onderdrukking en verskuiwing plek beïnvloed het en hoe daar in die hede met plek omgegaan behoort te word.”

Bennett skryf oor “ghetto’s” in Amerikaanse stede (1991:169–85) en verwys na die “overwhelming social barriers constructed by the spatialization of race” en “the socioeconomic isolation and resulting poverty and crime mapped by the spatialization of race”. Hierdie beskouing geld ook vir Suid-Afrika se townships. Bellarsi (2008) noem ’n soortgelyke fokus by omgewingsgeregtigheid-ekokritiek wanneer sy dit stel dat hiërargiese verskille in die maatskappy die aard van omgewingsprobleme beïnvloed, aangesien nie alle klasse en etniese groepe “are equal before environmental pollution” nie: “Indeed, worldwide, society’s neglect of the poor and ethnic minorities is usually made manifest in their predictable relegation to enclaves characterized by toxic or low-quality environments.”

Deur te kyk na die elemente wat die aard van die omgewing aandui, kry die leser reeds ’n indruk van Stockenström se kommentaar oor die rassesituasie. Die “(m)aan met hokhoes”

verwys (onder meer) na die mensesiektes wat in beknopte, oorvol en onhigiëniese toestande soos in townships aangetref word. Die ogiesdraad wat “hunkerend” “staar”, dui op die gebrek in die township, waar daar na sowel die “buurt” met sy voordele en voorregte as na ’n beter lewe gehunker word. Die “muur van beton” is sowel ’n topografiese beskrywing as ’n beeld vir die ongenaakbare skeiding tussen “township en buurt”, en “onrus se hand” vorm ’n teenstelling met “die groot kalmte” van die eerste reël en is ook die eerste suggestie van opstand.

“44” verwys deur talle herhalings van die woord “kind” na Ingrid Jonker se “Die kind wat doodgeskiet is deur soldate by Nyanga” (1960); vergelyk ook die betekenisomkeer van Jonker se “Die kind is nie dood nie” en Stockenström se “die kind is die dood”; Jonker se “die kind wat ’n reus geword het reis deur die hele wêreld” teenoor Stockenström se “kom hy, die droë hongerkind met sy groot/ groot oë en lang lang bene en tree/ die strate af [...] kind wat langsaam tree, die kind”. Dit versterk die gedig se politieke inhoud, wat as ’n soort gesuggereerde leitmotief daardeur loop.

Pretorius (1988:31) sê van die bundel *Monsterverse* in sy geheel: “[Stockenström] lê opnuut die monsters in ons rassesituasie bloot.” Stockenström se uitbeelding van die township deur omgewingselemente, beelde van siekte (“hokhoses”, “blaf so bleek”), van swarkry (“hongersnood en skraal ontbering”, “soet onvermoede/ van roggel en skop”) toon verder die onreg wat voortgesit word (“Nimmereindigend// Nimmereindigend”).

Op ’n ander vlak van betekenis praat die digter hier ook oor die bestaan van die mens en die “nimmereindigende” siklus van lewe en dood, en verwys sy met “die kind is die dood” na die antifoon “media vita in morte sumus”.

Die digter suggereer verder dat die township-lewe (en daarmee saam die klassifikasie van die inwoners as tweedeklasburgers in Suid-Afrika) ’n demper op natuurlike ambisie en lewendrif plaas. Sy verwys na die hipofise – die pituitêre klier in die skedelbasis wat talle hormone afskei en ook ander endokriene kliere beheer; dit word informeel ook die “meesterklier” genoem (Martini 2001:578–9) – en spreek die klier aan:

So, ou patroon, wat kan jy daarvoor,
jy met varkmasels van drifte in die vlees,
dat jy wil opsnork eendag se eendag,
en wil hoog opgee met stories lank
en wil opskiet tot ’n boom van wins,
breed en fors met vertakte belange?
G’n wonder die dae trek hul veelkleurig
aan om suf versaagdheid te oorrumpel.
G’n wonder die nagte vergaan in geluide,
ontploff stroboskopies in disko’s van opstand.

Die toon is byna sarkasties, en impliseer dat die “hoog opgee” tevergeefs is, maar die strofe verwys ook terugwerkend na die droewige “Wat bly oor van kinders as hul durf/ hokgeslaan, as hul in memoriams?”.

’n Ekokritiese lesing bied één sleutel tot Stockenström se ryk, veelvlakkige gedig.

3.6 “Plat foto van ’n vis”: Hans Pienaar, Die taal van voëls, 2002

Jy weet daar’s vis want daar’s
poele in die vlei, want skaars begin
die skag se pompe of die eerste een
spoel op die golfies uit, skommel teen
’n pubis van biesiegras, asof opgebring
uit ’n omgekrapte buik binnegedring
deur sawwe soute uit die sinkende myn
eenkant sukkelend met sy eie puin
(beampte: 6 000 werkers en verwante nywerhede
kan nie knies oor bitter onsuierhede
in ’n moerasland waar net voël en vis
die fyn balans van die natuur sal mis)
Nou, op die foto lê die karkas en snak
na niks, en al sprak wat hy sprook
is ’n sandpatroon op die dy van die vlei:
’n laaste tattoo, ’n vrou se bene uitgesprei
in ’n uitdaging van kyk, want dis wat jul wil hê:
na geslagte lank se geboor en gedelf lê
die onteerde land nou bloot en brak:
geen desperate dieptes meer, net ’n oppervlak
van skaamte, vergeefse wraak vir die wrak
van die myn wat sy tonnens sal moet oorgewe
aan die syferwater sonder goud of lewe.

3.6.1 Die omgewing in die gedig

Die foto waarna verwys word, is volgens Pienaar (2013) op ’n ongeïdentifiseerde plek by ’n rivier of spruit naby Johannesburg geneem. Die gegewe verwys na die goudmynbedryf in die omgewing van die Witwatersrand en die vernietigende effek daarvan op die natuur. Dit is die enigste van die sewe gedigte wat in hierdie artikel bespreek word wat die natuurlike omgewing deurentyd op die voorgrond stel. Die myne en mynbase van Johannesburg word as die aggressor(s), manlik, en die natuur as slagoffer, vroulik, voorgestel.

3.6.2 Johannesburg as tuiste

Afstand word geskep tussen die liriese spreker en die werklikheid van die omgewing, met verskeie stappe van verwydering: die spreker klink asof hy in gesprek is met iemand (moontlik die leser) en kies watter gegewens hy in sy gesprek aanbied; die foto is (moontlik) deur iemand anders geneem en is bloot ’n afbeelding van sy/haar seleksie van die werklikheid deur die kameralens; die foto is “plat” (in teenstelling met die werklike vis), waardeur klem gelê word op die gebrekkige uitbeelding van die werklikheid. Die enigste suggestie van ’n tuiste is die beampte se woorde (’n verdere keer gefilter deur hoe hy gerapporteer is, moontlik in ’n koerant):

[...] 6 000 werkers en verwante nywerhede
kan nie knies oor bitter onsuierhede
in 'n moerasland waar net voël en vis
die fyn balans van die natuur sal mis.

Hierdie verwyderdheid van tuiste of verbintenis aan plek van enige menslike figure wat teenwoordig is of geïmpliseer word, tesame met die vernietiging van 'n habitat van “net voël en vis”, beklemtoon die totale skeiding tussen kultuur (dus die mensgemaakte) en natuur. Aan die een kant is daar die mensgemaakte “foto” in die titel en in reël 1 die abstrakte redenasie in “Jy weet daar’s vis want [...]”, die “skag se pompe”, die verslag van die beampte en die beskrywing deur die spreker. Aan die ander kant is daar die beskadigde natuur – die onderwerp van die gedig in sy geheel. Daar word gesuggereer dat daar 'n beskouing by die mynbeampte en -base is dat kultuur belangriker is as die natuur. Pienaar ontbloot hierdie verwyderdheid van die natuur en hiërargie wat kultuur bo die natuur plaas, as 'n digotomie wat onreg toelaat, goedkeur en skep.

3.6.3 *Figure in die gedig se verhouding met die omgewing*

Drie partye figureer in die gedig: eerstens die spreker, wat oënskynlik neutraal kommentaar lewer op wat hy in die foto van 'n vis sien, maar deur die toonaard van die gedig en keuse van metaforiek die tragiek en onreg van die verwoeste natuur uitbeeld; tweedens die individuele, dooie vis, ander visse en voëls en die totale, niemenslike “fyn balans van die natuur”; en derdens die beampte as verteenwoordiger van die myn wat werkverskaffing en winste opweeg teen, en swaarder bevind as, die verlies aan natuurlike habitat.

In verband met 'n figuur soos die beampte se verhouding met sy omgewing sê Smith (2012b:900):

Die mens se fisiese verwyderdheid van plek en die wisselbaarheid van plek lei tot toenemende gebrek aan begrip vir plek en verlies aan sensitiwiteit; die impak van besluite en aksies word geëksternaliseer [...]. Die rol van globalisasie en die belangrikheid van die universele is sigbaar in die wyse waarop politiek bedryf word sonder die inagneming van die omgewing.

Dit is duidelik dat die beampte en almal wat hy verteenwoordig, geen verwantskap voel met “die fyn balans van die natuur” nie. Sy houding van fisiese en/of emosionele verwyderdheid van die natuur lê terselfdertyd die onderliggende ekonomiese waardes en prioriteite van die mynwyse as bedryf bloot.

Die spreker se verhouding met die omgewing spreek uit die gedig in sy geheel – daar is min woorde wat gevoel aandui, en dié wat daar is, kom eers in die laaste vyf reëls voor: “onteerde land” en “oppervlak/ van skaamte” dui op simpatie met die natuur en die “desperate dieptes” dui op 'n begrip vir die mynbase wat desperaat is om nog goud te myn en die werkers wat desperaat is om hul werk te behou.

Wat die niemenslike as figuur betref, is die gedig in sy geheel 'n poging om empatie met die natuur te toon wat 'n hoogtepunt bereik in “'n uitdaging van kyk, want dis wat jul wil hê”. Dit

is ook 'n reël wat steur in sy weergawe van wat die land “dink”, en wat Buell (2005K:141) se argument, “(s)elf-evidently no human can speak as the environment, as nature, as a nonhuman”, bevestig.

3.6.4 Ekofeminisme

Spretnak (1987) argumenteer dat die tradisionele beskouing en uitbeelding van die aarde as vroulik 'n leidraad verskaf tot die verband tussen die “oppression of the earth” en die ondergeskikstelling van vroue wat met die opkoms van patriargale godsdiens ses of sewe duisend jaar gelede gevestig geraak het.

Die aansluiting by hierdie beskouing van die aarde of natuur begin in reël 5 met “'n pubis van biesiegras”; die beeld word uitgebrei na die algemeen-menslike met “opgebring/ uit 'n omgekrapte buik” en keer terug na die vroulike met “dy van vlei”, wat opgevolg word deur “'n vrou se bene uitgesprei” en afgesluit word met die beeld van 'n herhaaldelik verkrachte vrou met “geslagte lank se geboor en gedelf” en “'n oppervlak/ van skaamte”.

Die digter stuur weg van 'n enkelvoudige dualisme van vrou-as-natuur en man-as-kultuur/myn en betrek ook manlike dierlike lewe by hierdie troop van slagoffer wanneer hy die vis as manlik voorstel. Die 6 000 (manlike) myners wat hul werk kan verloor, is verdere slagoffers.

Ekofeminisme strek wyer as 'n beskouing van vroulike assosiasies met die natuur en manlike assosiasies met kultuur en Gardner (1999:191) sê dat die ekofeministiese perspektief die “komplekse interkonneksies van ras, klas, gender en die omgewing” kan blootlê. Sy ondersoek veral die konseptuele raamwerk wat die ondergeskikstelling van beide vroue en die natuur sanksioneer (1999:192–3). Dié raamwerk se dualistiese klassifikasie van die werklikheid is nie net opposisioneel en eksklusief nie, soos verstand/liggaam, man/vrou, mens/natuur, maar is ook georganiseer in 'n vertikale ruimtelike metafoer waar 'n mindere morele waarde aan die laer entiteit gegee word (Elizabeth Dodson Gray, aangehaal in Gardner 1999:193). Die beskouing van die vrou en ook die natuur as “gebruiksitem” word in die gedig uitgebeeld; die falliese konnotasie van “geboor en gedelf” impliseer dat die verbruiker manlik is.

Bellarsi (2009) bevraagteken soortgelyke “perennial assumptions and ideological binaries that had pervaded Western culture since Plato” en voer aan:

[E]cocritics have challenged the taken-for-granted opposition between subject and object, Culture and Nature, the human and the non-human. [...] [E]cocritics have attacked anthropocentrism and the centrality it accords to man (more often so than to woman, tellingly enough) in the realm of creation – a central place repeatedly invoked over time to legitimize the subordination, abuse, and erasure of the nonhuman “other”.

Dit word in die gedig gesuggereer (deur op “perennial assumptions” staat te maak) dat die gesagsfiguur, die myn se woordvoerder, manlik is, maar wat ook al die leser se persepsie van sy/haar geslag, hy/sy verteenwoordig rasionaliteit en die manlike as opposisie teenoor

die “onteerde” vrou/land. Die beamppte praat van getalle (met syfers aangedui, die onbetwisbare simbole van rekenkunde) terwyl hy ’n “ideological binary” daarstel: “6 000 werkers en verwante nywerhede” aan die een kant en ’n moerasland, met die konnotasie van moeras as gemors of ’n deurmekaarspul – tekenend van die “ander”.

Gardner (1999:193) argumenteer dat ekofeminisme op konseptuele vlak verbindings kan maak met ander vorme van ondergeskikstelling of diskriminasie soos rassisme, heteroseksisme, klassisme en so meer. In die gedig word die grens tussen die myn/mynbase/mense as aggressor en die natuur as slagoffer versteur deurdat Pienaar suggereer dat daar benewens die natuur ook nog ander slagoffers is – die werkers wat hul werk sal verloor wanneer die myn finaal, noodgedwonge ophou om te besoedel. Wanneer die myn se tunnels vol water geloop het, is “die syferwater sonder goud of lewe” en is almal verloorders in hierdie “ontering” van die balans van die natuur.

3.7 “*Ek het ’n huisie aan die Rand*”: Pirow Bekker, Stillerlewe, 2002

Ek het ’n huisie aan die Rand. Dis nag.
Ek het my huisie tweemanhoog ommuur;
’n draad gespan; ’n kopbeen sê: Bly weg!
Dit is ’n fort waar ek my saans verskans.

Daarbuite hoor ek mense hardloop, skote knal,
Deure klap, rubberbande snerp op teer.
Dan stilte. Daarbuite hoor ek ruite val
(of is dit binne waar diefwering makeer?).

Ek het ’n huisie aan die Rand. Dis nag.
My huis, my paradys, bly lekker onversteur.
Kyk hoe blink die koppe aan my draad:
Tot hier dring niemand, maar niemand deur.

Ek het ’n huisie aan die Rand. Dis nag.
Die alarm by die Trellidor hou knipoog wag.

3.7.1 *Plek in die gedig*

Die woonbuurt waar die gedig geplaas is, kan na enige misdaadgeteisterde buurt op die Witwatersrand verwys. In ’n parodie op H.A. Fagan se gedig “Ek het ’n huisie by die see” beskryf die liriese subjek sy belewing van sy onmiddellike leefruimte as nietuiste.

Roberts (1999:40) sê van die begrip *social space*: “It is the outcome of a sequence and set of operations, and thus cannot be reduced to the rank of a simple object [...]. Itself the outcome of past actions, social space is what permits fresh actions to occur, while suggesting others and prohibiting yet others.”

Plek in die gedig en die manier waarop Bekker dit gebruik, is kennelik ook kommentaar op die uitkoms van voorafgaande gebeure – die toename van misdaad – en het gelei tot die liriese spreker se pogings om sy huis te beveilig.

3.7.2 *Johannesburg as tuiste/nietuiste*

Die spreker van “Ek het ’n huisie aan die Rand” is die eenaar van die huis en woon duidelik ook daarin, maar die gedig ondermyn die konsep *tuiste* deurdat byna alle assosiasies aan tuiste as ’n plek waar iemand veilig, gemaklik en geborge voel en ’n gevoel van bekendheid ervaar, afwesig is. Hierdie ondermyning word beklemtoon deur die materialiteit van hierdie huis in ironiese teenstelling te plaas met die huis in Fagan se gedig wat handel oor geborgenheid (deur geloof in God). Bekker weef digte, negatiewe assosiasies met plek deur te fokus op ’n enkele aspek van die stad, die misdaad.

3.7.3 *Die figuur in die gedig se verhouding met die omgewing*

Die individuele verwantskap en verhouding met die plek is een van vrees. Bekker gee ’n indruk van hoe dit voel en klink om in dié tyd ’n inwoner in Johannesburg te wees – anders as, sê maar, ’n toeris, wat bloot waarneem. Wat Evernden (1996:100, oorspronklike beklemtoning) aan die landskapskilder toeskryf, is eweseer van toepassing op hierdie digter: “[T]he landscape artist gives us a glimpse of the character of the land that would otherwise require long experience to achieve. The artist makes the world personal – known, loved, feared, or whatever, but not *neutral*.”

Die spreker ervaar sy fisiese omgewing hoofsaaklik ouditief, soos uit die tweede strofe blyk. Deur die sensoriese gewaarwordings tot gehoor te beperk dui Bekker ook die *waardevermindering* van plek aan. Smith (2012b:901) sê oor hierdie begrip dat dit plaasvind wanneer ’n plek van vroeëre betekenis en belangrikheid gestroop word en dan op ’n nuwe manier bestuur word. Deur die satiriese aanbod in die gedig word die betekenis en belangrikheid van ’n ware tuiste as teenpool opgeroep.

Die uitsondering van die enkele sintuig, die gehoor, en die suggestie dat dit in hierdie konteks die belangrikste is, roep tientalle spanningsvolle tonele in rillerrolprente op waar aanvallers karakters vanuit die donker bedreig. Dit suggereer ook ’n toestand van ’n groot mate van sensoriese verlies. Evernden (1996:100–1) vra in hierdie verband of dit werklik moontlik is vir “any creatures” in ’n toestand van sensoriese verlies of ontneming (“deprivation”) om egte verbintnisse met plek te vorm. Die repertoire van die omgewing word in ’n stadsbestaan drasties beperk, miskien tot so ’n mate dat “genuine attachment to place” baie moeilik is. In die gedig word die stadslewe karikatuuragtig en eendimensioneel aangebied, wat ’n egte verbintenis met plek buite die kwessie maak.

Smith (2012b:891) sê plek is “daardie klein skyfie van die omgewing waarin die mens pas en waardeur hy gedefinieer word”. Die liriese spreker word deur die gediggegewe gedefinieer as ’n figuur wat, met die uitsondering van taal, byna sonder enige volwaardig menslike eienskappe is. Selfs taal word (benewens wat die digter die spreker toelaat) ingekrimp tot die luisteraksie. Bekker wys iemand wie se ganse bestaan gereduseer is tot die angsbevangende beveiliging van homself.

3.7.4 Maatskaplike, kulturele en ideologiese waardes: sosiale ekokritiek

Die intensiteit en hoë voorkoms van misdaad in die 1990's en die eerste dekade van die 2000's was traumaties vir die wit bevolking wat tot kort tevore tot 'n groot mate daarteen beskerm was. Toenemende onrus in die land, verstedeliking, verwagtinge wat by die swart bevolking geskep is ná die eerste demokratiese verkiesing en die al hoe duideliker wordende gaping tussen ryk en arm was die hoofsaak van die drastiese toename in misdaad.

Bekker satiriseer wit middelklasburgers se sosiokulturele persepsie van die omvang van misdaad aan die begin van die millennium deur hiperbolies daarmee te werk. Tipies van die satire, lewer die gedig ook ernstige kommentaar op die maatskappy. "(P)aradys" in Bekker se gedig kan bloot gelees word as ironiese verwysing na die ideale woonplek. In die geografiese konteks van "die Rand", dieselfde milieu as dié van *Trekkerswee* (vergelyk spesifiek die beskrywing in "Silwer strale" II: "Verlore-klein lê op die Rand/ hul huisie in die trekkerland"), betrek Bekker se "paradys" egter ook die "boere-paradijs". Só 'n lesing sou die "slagofferskap" van die Trekkers of Afrikaners wat hul "paradys" verloor het, beklemtoon.

Bekker wys op die verontmensliking van nie net 'n minderbevoorregte deel van die bevolking nie, maar ook van die slagoffers van misdaad. In die eerste strofe word 'n kopbeen as waarskuwingselement as deel van sy sekuriteitstelsel genoem, maar wanneer hierdie element herhaal word, is dit die grieselrige "koppe". Dit suggereer iets meer onheilspellend: die spreker het moontlik al gemoor; die slagoffer van misdaad het nou ook, ter beskerming van homself, misdadiger geword.

In die gesprek wat die gedig voer met "Ek het 'n huisie by die see" word die gegewens wat aanwesig is in Fagan se gedig, maar afwesig is in die nuwe gedig, noodwendig betrek. Só word die afwesigheid van 'n gegewe soos die natuurelement, die see, beklemtoon, asook die afwesigheid van enige veiligheid, huislike warmte of geborgenheid. Hier is nóg natuur nóg geborgenheid. Die frase "Dis nag" word net een maal in Fagan se teks gebruik, maar drie keer in Bekker s'n. Bekker se stad is 'n plek waar dit metafories "nag" is, waar min of meer ordelike saambestaan en 'n sin van gemeenskap verbreek het.

4. Ten slotte

'n Lesing van die gedigte vanuit die ekokritiek met sy verskeidenheid vertakings toon openlike of, meer dikwels, verskuilde antroposentriese, sosiale, ekonomiese en politieke ingesteldheid en selfs wêreldbeskouings. Terwyl Bate (2000:266) praat van 'n gedig as 'n "revelation of a dwelling", openbaar 'n ontleding van die uitbeelding van die woning, tuiste of omgewing waar die gedig geplaas is, ook ander betekenisvlakke van die gedig.

'n Teoretiese oorsig van ekokritiek toon dat "omgewing" breër gesien kan word as net die natuurlike omgewing en op die leefomgewing van figure in 'n gedig kan dui. Stedelike ekokritiek bied 'n verskeidenheid vertakings wat as raamwerk kan dien in die lees van gedigte wat in 'n stadsomgewing geplaas is, deur die "komplekse interaksies tussen politieke

keuses, sosio-ekonomiese strukture en die digbewoonde ekosisteme van stedelike omgewings” (Bennet 2001, my vertaling) na te gaan.

Voorbeelde van stedelike poësie is bespreek met betrekking tot die beleving en ervaring van stadsomgewings of deur na “sosiale proses” in plaas van slegs topografie te verwys. Vanuit die ekogeregtigheidskritiek is ideologiese, politieke en ekonomiese waardes wat in gedigte ingebed is, bekyk, en vanuit die ekofeministiese kritiek is kommentaar gelewer op die Westerse kulturele tradisie van manlik/vroulik- en kultuur/natuur-dualismes.

Postkoloniale ekokritiek is betrek om te kyk na ideologiese ingesteldheid oor wat kolonialisasie is en wat daardie proses tot gevolg het. Deur ekosiëlkunde te betrek, is ’n insig bereik oor die afwesige skakel tussen stadsmens en natuur. Buiten “Plat foto van ’n vis” gaan geeneen van die tekste spesifiek oor die omgewing nie, maar ’n ekokritiese lesing of herlesing het verskuilde ideologiese en omgewingswaardes ontbloot. Daar is bowenal vir omgewingsmatigheid gelees en gekyk na “watter omgewingsmotiewe geselekteer is vir watter soort uitbeelding” (Buell 2005:29, my vertaling).

Deur te let op die manier waarop die omgewing die gedigte betree, die uitbeelding van Johannesburg as tuiste, die figure in die gedigte se verwantskap met hul omgewing, die manier waarop ’n stad prosesmatig gelees kan word in plaas van bloot topografies, en die openlike of verskuilde materiële, maatskaplike, kulturele, ekonomiese en ideologiese waardes in die werk, is betekenisvlakke oopgestel.

Die chronologiese bespreking van die gedigte en die gedeelde milieu van Johannesburg bied ook ’n blik op die ontwikkeling van die stad. In Buell (2005K:867–74) se vyfdimensionele fenomenologie van subjektiewe plekverbondenheid onderskei hy twee aspekte ten opsigte van die temporele vlak, naamlik die verworwe plekervaringe van ’n leeftyd wat die individu se response op ander plekke beïnvloed, en plek wat deur die verloop van tyd verandering ondergaan, vernietig word of geskep word. Deur sewe gedigte oor Johannesburg as *plek* chronologies te bespreek, wys die artikel op veranderinge in die stad, soos uitgedruk in die tekste, deur die verloop van tyd. Die langtermyngevolge van die mynboubedrywighede in Totius se *Trekkerswee* (1915) blyk in Hans Pienaar se “Plat foto van ’n vis” (2002); die sosiale veranderinge wat Totius betreur, blyk in Pretorius se “Stadswyk” (1963) en ook, hiperbolies, in Bekker se “Ek het ’n huisie aan die Rand” (2002). Die nuwe bedeling wanneer die Empire “weg” is in Louw se “Puine” (1962), het sy eie sosiopolitieke nagevolge, soos blyk in Stockenström se “44” (1984). Die artikel karteer dus in beperkte mate Johannesburg ook op temporele vlak as plek of tuiste.

Bibliografie

Armbruster, K. en K.R. Wallace (reds.). 2001. *Beyond nature writing: expanding the boundaries of ecocriticism*. Charlottesville, Londen: The University Press of Virginia.

Bate, J. 2000. *The song of the earth*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

- Bekker, P. 2002. *Stillerlewe*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Bellarsi, F. 2009. Editorial: the challenges of nature and ecology. *Comparative American Studies*, 7(2):71–84.
- Bennett, M. 1999. Manufacturing the ghetto: anti-urbanism and the spatialization of race. In Bennett en Teague (reds.) 1999.
- . 2001. From wide open spaces to metropolitan places: the urban challenge to ecocriticism. *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*, 8(1):31–52.
- Bennett, M. en D.W. Teague (reds.). 1999. *The nature of cities: ecocriticism and urban environments*. Tucson: The University of Arizona Press.
- Bergh, J.S. 2010. White farmers and African labourers in the pre-industrial Transvaal. *Historia*, 55(1):18–31.
- Bergthaller, H. 2014. What is ecocriticism? <http://www.easlce.eu/about-us/what-is-ecocriticism> (20 Februarie 2014 geraadpleeg).
- Bezuidenhout, A. 2013. Die drukking van dakke: ruimtelikheid en morele agentskap in Gert Vlok Nel se digbundel *Om te lewe is onnatuurlik*. Ongepubliseerde MA-verhandeling, Universiteit Stellenbosch.
- Bookchin, M. 2000. Interview with Murray Bookchin by Dave Vanek. Institute for Social Ecology. <http://www.social-ecology.org/2000/08/interview-with-murray-bookchin-by-dave-vanek> (18 Julie 2014 geraadpleeg).
- . Social ecology versus deep ecology: a challenge for the ecology movement. *Anarchy Archives*. http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/bookchin/socecovdeepeco.html (8 Februarie 2014 geraadpleeg).
- Botha, E. 1988. Televisie-onderhoud met Elize Botha oor die wenner van die Louis Luytprys. In Foster (red.) 1988.
- Brink, E. 2008. City of Johannesburg. Heritage assessment. Fordsburg Newtown West Mayfair. http://www.joburg-archive.co.za/2011/inner_city/fordsburg_mayfair/heritage_analysis.pdf (10 Sept 2014 geraadpleeg).
- Buell, L. 1995. *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture*. Cambridge: Harvard University Press.
- . 2005. *The future of environmental criticism: environmental crisis and the literary imagination*. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing.
- . 2005K. *The future of environmental criticism: environmental crisis and the literary imagination*. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing

—. 2011. Foreword. In LeMenager e.a. (reds.) 2011.

Carras, M. 2013. Urban density and community: connecting and engaging Vancouver citizens. Sustainable cities international blog.
<http://blog.sustainablecities.net/2013/01/28/urban-density-community-connecting-engaging-vancouver-citizens> (18 Oktober 2014 geraadpleeg).

City of Johannesburg. 2011. Joburg's village in the city.
http://www.joburg.org.za/index.php?option=com_content&id=7378:joburgs-village-in-the-city&Itemid=188 (24 September 2014 geraadpleeg).

Clark, T. 2011. *The Cambridge introduction to literature and the environment*. Cambridge en elders: Cambridge University Press.

Davie, L. 2009. Mason replaces Boer history. *Joburg, my city, our future*.
http://www.joburg.org.za/index.php?option=com_content&task=view&id=4685&Itemid=245 (1 September 2014 geraadpleeg).

Deckard, S. 2010. *Paradise discourse, imperialism, and globalization: exploiting Eden*. New York, Londen: Routledge Taylor and Francis Group.

Evernden, N. 1996. Beyond ecology: self, place, and the pathetic fallacy. In Glotfelty en Fromm (reds.) 1996.

Extension of University Education Act. s.j.
http://en.wikipedia.org/wiki/Extension_of_University_Education_Act,_1959 (11 November 2014 geraadpleeg).

Family planning and poverty reduction. s.j. United Nations Population Fund.
<https://www.unfpa.org/rh/planning/mediakit/docs/sheet4.pdf> (10 September 2014 geraadpleeg).

Foster, P.H. (red.). 1988. Gids by die lees van Wilma Stockenström se *Monsterverse*. Stellenbosch: Universiteit Stellenbosch.

Gaard, G. 2010. New directions for ecofeminism: toward a more feminist ecocriticism. *Interdisciplinary Studies in Literature & Environment*, 17(4):643–65.

Gardner, C.V. 1999: An ecofeminist perspective on the urban environment. In Bennett en Teague (reds.) 1999.

Gifford, T. s.j. *Pastoral, anti-pastoral and post-pastoral as reading strategies*.
<http://www.terrygifford.co.uk/Pastoral%20reading.pdf> (17 Julie 2014 geraadpleeg).

Glotfelty, C. en H. Fromm (reds.). 1996. *The ecocriticism reader: landmarks in literary ecology*. Athene, Londen: The University of Georgia Press.

- Goodbody, A. en K. Rigby (reds.). 2011. *Ecocritical theory: new European approaches*. Charlottesville, Londen: University of Virginia Press.
- Hamilton, C. 1995. *The Mfecane aftermath: reconstructive debates in Southern African history*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.
- Heise, U.K. 2006. The hitchhiker's guide to ecocriticism. *Publications of the Modern Language Association of America*, 121(2):503–16.
- . 2010. Postcolonial ecocriticism and the question of literature. In Roos en Hunt (reds.) 2010.
- Howarth, W. 1996. Some principles of ecocriticism. In Glotfelty en Fromm (reds.) 1996.
- Huffman, T.N. 2010. Prehistory: Pre-colonial farmers in Gauteng. *South African History Online*. <http://www.sahistory.org.za/topic/prehistory-pre-colonial-farmers-gauteng> (24 September 2014 geraadpleeg).
- Janson, H.W. 1962. *A history of art*. Londen: Thames and Hudson.
- Kannemeyer, J.C. 1978. *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur I*. Kaapstad, Pretoria: Academica.
- . 1988. Afspieëlings wat vergaan. In Foster (red.) 1988.
- Krogerus, M. en R. Tschäppeler. 2012. *The change book*. Londen: Profile Books.
- Labuschagne, F.J. en L.C. Eksteen. 2010. *Die verklarende Afrikaanse woordeboek*. Kaapstad: Pharos.
- Latilla, M. s.j. Johannesburg 1912. Blog. <http://marclatilla.com/johannesburg-1912> (21 September 2014 geraadpleeg).
- . 2014. Persoonlike e-pos. 24 September.
- LeMenager, S., T. Shewry en K. Hiltner (reds.). 2011. *Environmental criticism for the twenty-first century*. New York, Londen: Routledge Taylor and Francis Group.
- Louw, N.P. Van Wyk. 1962. *Tristia*. Kaapstad en Pretoria: Human & Rousseau.
- Love, G.A. 1996. Revaluing nature: toward an ecological criticism. In Glotfelty en Fromm (reds.) 1996.
- Marinelli, P.V. 1971. *Pastoral*. Londen: Methuen.
- Martini, F.H. 2001. *Fundamentals of Anatomy and Physiology*. 5de uitgawe. New Jersey: Prentice Hall.

- Marx, L. 1964. *The machine in the garden: technology and the pastoral ideal in America*. New York: Oxford University Press.
- Merleau-Ponty, M. 2002. *Phenomenology of perception*. Vertaal deur C. Smith. Londen: Routledge.
- Mfecane. s.j. <http://en.wikipedia.org/wiki/Mfecane> (24 September 2014 geraadpleeg).
- Morton, T. 2007. *Ecology without nature: rethinking environmental aesthetics*. Cambridge, Massachusetts, Londen: Harvard University Press.
- Naess, A. 1973: The shallow and the deep, long-range ecology movement. A summary. *Inquiry*, 16(1):95–100. <http://dx.doi.org/10.1080/00201747308601682> (31 Julie 2015 geraadpleeg).
- Olivier, F. 1986. *Goudaar*. Johannesburg en Kaapstad: Perskor.
- Oppermann, S. 2011: "Istanbul is like a Judas tree": Urban ecocriticism and fictions of Istanbul. The Seventh International Congress for Turkish Culture: Istanbul in Turkish and World Literature Proceedings. www.academia.edu/2165056/_Istanbul_is_like_a_Judas_Tree._Urban_Ecology_and_Fictions_of_Istanbul (1 Augustus 2013 geraadpleeg).
- Pienaar, H. 2002. *Die taal van voëls en ander gedigte*. Johannesburg: Eie publikasie.
- . 2013. Persoonlike gesprek, November.
- Pretorius, R. 1988. Louis Luytprys 1985 aan *Monsterverse* – Wilma Stockenström: commendatio. In Foster (red.) 1988.
- . 1990. *Tristia*: 'n lesing vanuit 'n postmodernistiese perspektief. Universiteit van Johannesburg. www.uj.ac.za/EN/Faculties/humanities/departments/afrikaans/NPvanWykLouw/Documents/1990-NP%20VAN%20WYK%20LOUW%20LESING%20pdf.pdf (2 Oktober 2014 geraadpleeg).
- Ramone, J. 2011. *Postcolonial theories*. Londen, New York: Palgrave Macmillan.
- Roberts, G. 1999. London here and now: walking, streets, and urban environments in English poetry from Donne to Gay. In Bennett en Teague (reds.) 1999.
- Roos, B. en A. Hunt (reds.). 2010. *Postcolonial green: environmental politics and world narratives*. Charlottesville, Londen: University of Virginia Press.
- Ross, A. en M. Bennett. 1999. The social claim on urban ecology. In Bennett en Teague (reds.) 1999.
- Roszak, T. 1992. *The voice of the earth*. New York: Simon and Schuster.

- Rozelle, L. 2002. Ecocritical city: modernist reactions to urban environments in *Miss Lonelyhearts* and *Paterson*. *Twentieth Century Literature*, 48(1):100–5.
- Ryle, M. 2011. Raymond Williams: materialism and ecocriticism. In Goodbody en Rigby (reds.) 2011.
- Scheese, D. 1994. Some principles of ecocriticism. Referaat gelewer by die kongres van die Western Literature Association (WLA): Defining ecocritical theory and practice. http://www.asle.org/wp-content/uploads/ASLE_Primer_DefiningEcocrit.pdf (31 Julie 2015 geraadpleeg).
- Siddall, S. 2009. *Landscape and literature*. Cambridge en elders: Cambridge University Press.
- Smith, S. 2012a. Die aard van ekopoësie teen die agtergrond van die ekokritiese teorie met verwysing na enkele gedigte van Martjie Bosman. *LitNet Akademies* (Geesteswetenskappe), 9(2):500–23. <http://litnet.co.za/assets/pdf/8GWSmith.pdf>.
- . 2012b. Plek en ingeplaaste skryf: 'n teoretiese ondersoek na ingeplaaste skryf as ekopoëtiese skryfpraktyk. *LitNet Akademies* (Geesteswetenskappe), 9(3):887–928. http://litnet.co.za/assets/pdf/Smith_9_3.pdf.
- Smith, S. en E. Steenkamp. 2013. Ekokritiek: In gesprek met Susan Smith. LitNet Akademies-gespreksruimte. <http://www.litnet.co.za/Article/ekokritiek-in-gesprek-met-susan-smith> (28 Julie 2014 geraadpleeg).
- South African history online. s.j. *Louis Trichardt, Voortrekker leader*. <http://www.sahistory.org.za/dated-event/louis-trichardt-voortrekker-leader-born-near-oudtshoorn-225-years-ago> (2 November 2014 geraadpleeg).
- Spretnak, C. 1987. Ecofeminism: our roots and flowering. *Ecospirit*, 3(2):2–9.
- Stockenström, W. 1984. *Monsterverse*. Kaapstad en Pretoria: Human & Rousseau.
- Totius. 1915. *Trekkerswee*, 4de druk. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.
- Toulouse-Lautrec Foundation. s.j. Henri de Toulouse-Lautrec biography. <http://www.toulouse-lautrec-foundation.org/biography.html> (16 Oktober 2014 geraadpleeg).
- University of the Witwatersrand. s.j. http://en.wikipedia.org/wiki/University_of_the_Witwatersrand (11 November 2014 geraadpleeg).
- Van Niekerk, J. 2011. Verstedeliking, Suid-Afrikaanse letterkundes en die kultuurteks. *Tydskrif vir Letterkunde*, 48(2):50–70.

- Van Onselen, C. 1982. *Studies in the social and economic history of the Witwatersrand 1886–1914. Vol. 2: New Nineveh*. Johannesburg: Ravan Press.
- Van Rensburg, A. 1986. *Johannesburg in die moderne Afrikaanse poësie*. Bromhof: Anico.
- Van Wyk, J., P. Conradie en N. Constandaras (reds.). 1988. *SA in poësie / SA in poetry*. Pinetown: Owen Burgess.
- Visagie, A. 2013a. Pasmaatspesies, niemenslike diere en die omgewing: gedagtes oor die postkoloniale ekokritiek in Suid-Afrika. LitNet. <http://www.litnet.co.za/Article/pasmaatspesies-niemenslike-diere-en-die-omgewing-gedagtes-oor-die-postkoloniale-ekokritiek> (25 Mei 2014 geraadpleeg).
- . 2013b. Bones and animals: D.J. Opperman's *Dolosse* and the postcolonial ossuary. Ongepubliseerde referaat gelewer by die Letterkunde-en-ekologie-colloquium, Rhodes-universiteit, 30 Augustus – 1 September 2013.
- Visser, W.P. 2005. Urbanization and Afrikaner class formation: The Mine Workers' Union and the search for a cultural identity. http://sun025.sun.ac.za/portal/page/portal/Arts/Departemente1/geskiedenis/docs/urbanization_afrikaner_class.pdf (8 Julie 2014 geraadpleeg).
- Wallace, M. 2012. BBC News. Lonely London: poll suggests a quarter feel alone. <http://www.bbc.com/news/uk-england-london-20324373> (18 Oktober 2014 geraadpleeg).
- White, L. 1996. The historical roots of our ecologic crisis. In Glotfelty en Fromm (reds.) 1996.
- Wilson, T. 2009. Introduction to the post-pastoral in Australian poetry. *Landscapes: The Journal of the International Centre for Landscape and Language*, 3(1). <http://ro.ecu.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1031&context=landscapes> (10 November 2014 geraadpleeg).

Eindnotas

¹ Kindle-pleknommer word met *K* aangedui.

² Vanweë die lengte van die teks van *Trekkerswee* word dit nie by die artikel ingevoeg nie. Dit is beskikbaar as 'n Project Gutenberg e-boek: <http://www.gutenberg.org/files/16543/16543-h/16543-h.htm>.

³ Die Romeinse syfers verwys na die onderafdelings van die drie dele van die gedig.